

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ  
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ  
ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ  
ΣΤΟ  
«ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ»

*Οί ἐν οἴκῳ φίλοι καὶ ἐχθροί*  
*στην Ἀντιγόνη καὶ στην Ἡλέκτρα*  
*του Σοφοκλή*

Τριμελής Επιτροπή

Ιωάννης Πανούσης, Επίκουρος Καθηγητής (Επιβλέπων)  
Στάυρος Τσιτσιρίδης, Καθηγητής  
Αικατερίνη Κουνάκη – Φιλιππίδη, Επίκουρη Καθηγήτρια

Χαντζή Ουρανία

Πάτρα

Φεβρουάριος 2020

## **Ευχαριστίες**

Τη βαθύτατη ευγνωμοσύνη μου εκφράζω προς τον Επίκουρο Καθηγητή κ. Ιωάννη Πανούση για τον προσανατολισμό της σκέψης στην ανάγνωση του αρχαίου κειμένου μέσω της δυναμικής των γλωσσικών του σημείων και στη συνθετική αξιολόγηση των ιδεών και αρχών των τραγικών προσώπων.

Ευχαριστώ θερμά επίσης τον Καθηγητή κ. Σταύρο Τσιτσιρίδη για την προσέγγιση της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας μέσω της αριστοτελικής μελέτης και την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. Αικατερίνη Κουνάκη - Φιλιπίδη για την κατανόηση της διαλεκτικής σχέσης των κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας.

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή.....	3
2. Οι <i>οίκεῖοι</i> στην τραγωδία, οι στενότεροι <i>φίλοι</i> .....	7
3. Οι νεωτερισμοί του Σοφοκλή με αφορμή τον <i>οἶκον</i> .....	10
4. <i>Φιλία</i> και <i>ἔχθρα</i> μεταξύ <i>οἰκείων</i> στην <i>Ἀντιγόνη</i> .....	17
4.1. Η Αντιγόνη ανάμεσα σε <i>φίλους</i> και <i>ἐχθρούς</i> .....	17
4.2. Οι <i>φίλοι</i> που ο Κρέοντας αποδέχεται και οι <i>ἐχθροί</i> που αποκηρύττει.....	31
4.3. Τα <i>φιλάδελφα δάκρυα</i> της Ισμήνης.....	40
4.4. Ο Αίμονας υπέρμαχος των <i>φίλων</i> και αντίμαχος των <i>ἐχθρῶν</i> .....	44
5. <i>Φιλία</i> και <i>ἔχθρα</i> μεταξύ <i>οἰκείων</i> στην <i>Ἡλέκτρα</i> .....	48
5.1. Οι <i>φίλοι</i> και οι <i>ἐχθροί</i> της Ηλέκτρας.....	48
5.2. Οι έμπιστοι <i>φίλοι</i> και οι θανάσιμοι <i>ἐχθροί</i> της Κλυταιμίστρας.....	62
5.3. Η Χρυσόθεμη αγαπά τους <i>φίλους</i> και ανέχεται τους <i>ἐχθρούς</i> .....	66
5.4. Ο Ορέστης υπερασπιστής των <i>φίλων</i> και τιμωρός των <i>ἐχθρῶν</i> .....	69
6. Το <i>ἦθος</i> σε συνάρτηση με τα λόγια και τα έργα <i>περὶ φιλίας</i> και <i>ἔχθρας</i> .....	72
6.1. Η <i>αὐτόνομος</i> Αντιγόνη και η <i>δύστηνος</i> Ηλέκτρα.....	72
6.2. Η <i>ἀμήχανος</i> Ισμήνη και η <i>ἄτολμος</i> Χρυσόθεμη.....	79
6.3. Ο <i>ἀγαθός</i> Κρέοντας και η <i>ἀμήτωρ</i> Κλυταιμίστρα.....	82
7. Συμπεράσματα.....	86
8. Βιβλιογραφία.....	91

## 1. Εισαγωγή

Η γυναίκα, η οποία τελούσε υπό καθεστώς *κυριείας*, αποκλεισμένη από την κοινωνική και πολιτική ζωή του *κλεινοῦ ἄστεως*,<sup>1</sup> στερούμενη πιθανόν ακόμη και τη δυνατότητα παρακολούθησης δραματικών παραστάσεων στις διονυσιακές γιορτές της αρχαίας Αθήνας,<sup>2</sup> έχει ουσιαστικό ρόλο και παρουσία στα έργα των αρχαίων τραγικών.<sup>3</sup> Μέσω της δύναμης του προσώπειου οι θεράποντες της τραγικής ποίησης, που μνημονεύουν συνεχώς πόσο ευαίσθητες και καταπιεστικές είναι οι οικογενειακές σχέσεις, παρέχουν στη γυναίκα που σιωπούσε τη δυνατότητα της έκφρασης.<sup>4</sup>

Η μετάπλαση της υποτακτικής γυναικείας μορφής σε αυτόνομη οντότητα που εξωτερικεύει τον ψυχισμό και τη σκέψη της είναι διακριτή ήδη στα ομηρικά έπη. Η Πηνελόπη επιτιμά τον Αντίνοο, που απειλεί τη ζωή του Τηλέμαχου και ατιμάζει τον *οἶκον* της, και η Ανδρομάχη πασχίζει να αποτρέψει τον Έκτορα από την αναμέτρηση με τον *ἐχθρόν*, προκειμένου να διασφαλίσει την ενότητα της οικογένειάς της.<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> Η Αθηναία της αρχαιότητας δεν θεωρούνταν *πολίτις* αλλά αστή. Η θεσμοθέτηση του περικόλειου νόμου το 451/450 π.Χ. επιτρέπει όμως την αναγνώριση της σπουδαιότητάς της όσον αφορά στη γέννηση γνήσιων Αθηναίων πολιτών, που θα διασφάλιζαν την ύπαρξη της πόλης, και στη διαχείριση του *οἴκου* της, βλ. Blundell (1995) 128-129 · Pomeroy (1997) 39 · Roy (1999) 5.

<sup>2</sup> Η γυναικεία παρουσία στα θεατρικά δρώμενα της Αθήνας του 5<sup>ου</sup> π.Χ. αιώνα αμφισβητείται, βλ. Ehrenberg (1951) 27-28 σημ. 2 · Pomeroy (1975) 80 · Goldhill (1997) 63 και σημ. 16, 64 · Foley (2001) 3.

<sup>3</sup> Ο Griffith αναφέρει πως πάνω από το 1/3 των *δρώντων* προσώπων που εκφέρουν λόγο, συμπεριλαμβανομένων των Χορών, είναι γυναίκες και σε αρκετά έργα οι μισοί και πλέον στίχοι αποδίδονται σε γυναίκες. Η Blundell επισημαίνει ότι μόνον η σοφόκλεια τραγωδία *Φιλοκτήτης* δεν περιλαμβάνει γυναικεία δραματικά πρόσωπα και ότι σε πολλά σωζόμενα δράματα οι γυναίκες έχουν κεντρικό και καθοριστικό ρόλο. Η σημαντικότητα του θέματος καταδεικνύεται από το γεγονός πως πάνω από τις μισές σωζόμενες τραγωδίες τιτλοφορούνται είτε με ένα γυναικείο όνομα είτε φέρουν την ονομασία μιας ομάδας γυναικών, βλ. Blundell (1995) 173 · Griffith (2001) 117.

Η *Ηλέκτρα* θα πρέπει πραγματικά περισσότερο από κάθε άλλο σοφόκλειο δράμα να χαρακτηριστεί ως ένα έργο που ανήκει αποκλειστικά σε γυναίκες. Τρία από τα δραματικά πρόσωπα είναι γυναίκες (Ηλέκτρα, Κλυταιμίστρα, Χρυσόθεμη), ο Χορός *απαρτίζεται* από Μυκηναίες (1277) και η Ηλέκτρα με τη μεγαλοπρέπεια του ρόλου της κυριαρχεί επί σκηνής από την αρχή έως το τέλος του έργου, βλ. Musurillo (1967) 94.

<sup>4</sup> Hall (1997) 126 · Griffith (2001) 135-136 · Foley (2003) 49.

<sup>5</sup> *Όμ.Οδ.* 16.409-433 · *Όμ.Ιλ.* 6.431-432.

Για την *Οδύσσεια* ακολουθείται η έκδοση Allen (1908) και για την *Ιλιάδα* η έκδοση Monro & Allen (1902).

Ο Σοφοκλής, ο οποίος ως μαθητής του Ομήρου (*Βίος* 20) δέχθηκε την επιρροή των επικών προτύπων,<sup>6</sup> θέτει στο επίκεντρο της πλοκής των τραγωδιών του έναν νέο δραματικό τύπο, της άγαμης ηρωίδας που διατηρεί συνάμα τα χαρακτηριστικά της φύσης της, με την *Αντιγόνη* και την *Ηλέκτρα* να είναι τα αντιπροσωπευτικά από τα σωζόμενα έργα του.<sup>7</sup> Ο τραγικός ποιητής απομακρύνεται από την καθεστηκυία αντίληψη για τη γυναίκα που εκ φύσεως ήταν προορισμένη *ἐπὶ τὰ ἔνδον ἔργα* και *ἔζη ὑπὸ πολλῆς ἐπιμελείας*<sup>8</sup> και παρουσιάζει τις ομώνυμες ηρωίδες ως δυναμικές αλλά και στοργικά αφοσιωμένες υπέρμαχους του *οἴκου* τους.

Η παρούσα εργασία, η οποία μελετά τα σοφοκλεια δράματα *Αντιγόνη*<sup>9</sup> και *Ηλέκτρα*,<sup>10</sup> αφορμάται από τη δραματική ένταση με την οποία οι ηρωίδες προασπίζονται την πατρική εστία.<sup>11</sup> Με επίκεντρο τους δύο πρωταγωνιστικούς

---

<sup>6</sup> Ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης ανατράφηκαν με τον Όμηρο, και κυρίως με την *Ιλιάδα*, βλ. Βιντάλ-Νακέ (2002) 141-142.

Ο Σοφοκλής στον Αριστοτέλη αναφέρεται ως *μιμητής Όμηρου* (Αριστ. *Ποιητ.* 3.1448<sup>a</sup> 26). Ο αρχαίος φιλόσοφος Αρίστιππος *ἔλεγεν οὖν τὸν μὲν Όμηρον ἐπικὸν εἶναι Σοφοκλέα, τὸν δὲ Σοφοκλέα Όμηρον τραγικόν* (Διογ. Λαέρτ. 4, 20) · Ο Ευστάθιος χαρακτήριζε τον Σοφοκλή *φιλόμηρον* και τοῦ *Όμηρου ζηλωτήν*, βλ. Miller (1946) 99.

<sup>7</sup> Post (1912) 97.

<sup>8</sup> Ξεν. *Οἰκ.* VII.22 και VII.5.

<sup>9</sup> Η *Αντιγόνη* παραστάθηκε το 443 ή το 441 π.Χ., σύμφωνα με τον Webster. Οι Sheppard, Letters, Musurillo και Bowra θεωρούν σχεδόν βέβαιο ως έτος διδασκαλίας του έργου το 441 π.Χ., ενώ ο Kirkwood αναφέρει ως πιθανό έτος παράστασης της *Αντιγόνης* το 442 π.Χ., άποψη που συμμαρίζεται και ο Ehrenberg. Η μαρτυρία της *Υποθέσεως* I του Αριστοφάνη του Βυζάντιου *πως φασὶ δὲ τὸν Σοφοκλέα ἠξιώσθαι τῆς ἐν Σάμῳ στρατηγίας. εὐδοκίμησαντα ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς Αντιγόνης* ισχυροποιεί την εικασία πως η *Αντιγόνη* διδάχθηκε το 442 ή το 441 π.Χ., άποψη που υιοθετούν και οι Jebb, Griffith και Whitman. Ο Vickers, ωστόσο, διαφοροποιείται θεωρώντας πως πιθανότατα η *Αντιγόνη* παραστάθηκε το 438 π.Χ., βλ. Jebb (1900) xlii · Sheppard (1947) 44 · Bowra (1944) 63 · Letters (1953) 147 · Ehrenberg (1954) 136 · Musurillo (1967) 143 · Whitman (1971) 45 · Webster (1996) 25 · Kirkwood (1996) 53 · Griffith (1999) 1-2 · Vickers (2008) 14.

Άγνωστες παραμένουν και οι δύο άλλες τραγωδίες καθώς και το σατυρικό δράμα που παραστάθηκαν μαζί με την *Αντιγόνη*, η οποία ήταν το τριακοστό δεύτερο έργο του ποιητή, βλ. *Υπόθεσις* I Αριστοφάνη του Βυζάντιου · Griffith (1999) 21 σημ. 66.

<sup>10</sup> Η *Ηλέκτρα* τοποθετείται χρονικά, σύμφωνα με τον Whitman μεταξύ του 418-414 π.Χ. Ο Webster εκφέρει την άποψη πως η *Ηλέκτρα* διδάχθηκε το 411 ή 410 π.Χ. και η March μεταξύ των ετών 413 και 410 π.Χ., βλ. Whitman (1971) 55 · Webster (1996) 25 · March (2001) 22.

<sup>11</sup> Η *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή είναι το πρώτο σωζόμενο έργο στο οποίο η ένταση οδηγείται στο απόγειό της, βλ. Whitman (1971) 54.

γυναικείους ρόλους θα διερευνηθούν οι φιλικές και εχθρικές σχέσεις μεταξύ των *οίκειων* και το *ἦθος* τους σε ό,τι αφορά στη συμπεριφορά τους προς τον *φίλον* και τον *ἐχθρόν*.

Η Αντιγόνη και η Ηλέκτρα διαβιούν υπό την κηδεμονία προσώπων που εχθρεύονται. Η απώλεια των δύο αδελφών της κόρης του Οιδίποδα, του Ετεοκλή και του Πολυνείκη, οδήγησε στον βασιλικό θάκο τον Κρέοντα, ο οποίος καταστρατηγεί το αναφαίρετο δικαίωμά της να ενταφιάσει τον νεκρό Πολυνείκη. Η κόρη του Αγαμέμνονα οδύρεται για τη δολοφονία του πατέρα της και την ταπείνωση που υφίσταται από την Κλυταιμνήστρα και τον Αίγισθο. Οι δύο ηρωίδες εκφράζουν την εναντίωσή τους, αγνοούν τις παραινέσεις των *φίλων* τους και στέκουν ακλόνητες στις απειλές των *ἐχθρῶν* τους λόγω της προσήλωσής τους στις ηθικές αρχές τους.

Πρώτιστα γίνεται προσπάθεια συνοπτικού σημασιολογικού προσδιορισμού των όρων *φίλος* και *φιλία*,<sup>12</sup> μόνον σε σχέση με τα μέλη του *οἴκου*, και επισημαίνεται η διαφοροποίηση της τραγωδίας από το έπος αναφορικά με την πραγμάτευση των ενδοοικογενειακών φόνων και σε συνάρτηση με το αριστοτελικό έργο *Περὶ Ποιητικῆς*. Διερευνώνται επίσης οι ηθικές αρχές από τις οποίες εμφορούνται οι σοφόκλειοι ήρωες στην *Ἀντιγόνη* και στην *Ἡλέκτρα* υπερασπιζόμενοι τους *φίλους* και μαχόμενοι τους *ἐχθρούς*.<sup>13</sup>

Κατόπιν καταγράφεται, κατά το μάλλον ή ήττον, η προγενέστερη του Σοφοκλή λογοτεχνική παραγωγή που αφορά στην τύχη των μελών του *οἴκου* του Οιδίποδα και του Αγαμέμνονα. Ο αρχαίος δραματουργός ερανίζεται από τα έργα του θηβαϊκού κύκλου *Θηβαΐς*, *Οιδιπόδεια* και *Ἐπίγονοι*, που αποδίδονται στον Όμηρο ή στον Αρκτίνο,<sup>14</sup> την *Ιλιάδα*, την *Ὀδύσεια* αλλά και τα έργα του Ησιόδου, του Πινδάρου, του Στησιχόρου καθώς και του Αισχύλου<sup>15</sup> τη μυθοπλασία για την τύχη της γενιάς των Λαβδακιδών και των Πελοπιδών. Η απογραφή είναι άμεσα σχετιζόμενη με την επιλογή του ποιητή να διαφοροποιηθεί από την προϋπάρχουσα παράδοση, προκειμένου να εστιάσει στον *οἶκον* των ηρώων του, για να παρουσιάσει τις φιλικές και εχθρικές σχέσεις των μελών του. Πρόκειται για ανάγνωση της ενδεχόμενης συγγραφικής προθετικότητας, αφού ο Σοφοκλής προχωρεί σε ευρηματικές

<sup>12</sup> Για την πολυσημία του όρου *φίλος*, βλ. Ebeling s.v. · Benveniste (1973) 275-288 · Blundell (1989) 40-49 · Konstan (1997) 28-37.

<sup>13</sup> Ακολουθείται η έκδοση H. Lloyd-Jones & N. G. Wilson (1990).

<sup>14</sup> Griffith (1999) 6.

<sup>15</sup> Sheppard (1947) 17 · Letters (1953) 118 · Kamerbeek (1974) 3-4 · Webster (1996) 67.

επινοήσεις, οι οποίες ασκούν καταλυτική επίδραση στις σχέσεις των μελών των δύο χειμαζόμενων οίκων.

Αναγνωρίζονται ακολούθως, παράλληλα με την παράθεση σημείων λόγου, οι φίλοι και οι έχθροί, όπως τους αντιλαμβάνονται η Αντιγόνη και η Ηλέκτρα και τους επαναπροσδιορίζουν οι πολέμιοί τους, Κρέοντας και Κλυταιμήστρα. Στον αντίποδα των απόψεών τους παρατίθεται και ο αντίλογος των αδελφών των δύο ηρωίδων, της Ισμήνης και της Χρυσόθεμης, καθώς και του Αίμονα, γιου του Κρέοντα, και του Ορέστη, γιου του Αγαμέμνονα, με την πρόθεση να επιτευχθεί μια πολύπλευρη ερμηνευτική προσέγγιση.

Καταληκτικά, σκιαγραφείται το ήθος της Αντιγόνης και της Ηλέκτρας, του Κρέοντα και της Κλυταιμήστρας, καθώς και των ήσσόνων χαρακτήρων, Ισμήνης και Χρυσόθεμης, με αφετηρία τη θεώρησή τους για τον φίλον και τον έχθρον. Η ηθογραφία των ηρώων εναρμονίζεται με την επισήμανση των Letters, Kirkwood και Jones πως η πλοκή συνυφαίνεται με το ήθος των δρώντων προσώπων, ειδοποιός διαφορά της δραματικής τεχνικής του Σοφοκλή από των ομοτέχνων του,<sup>16</sup> και την αναφορά του αρχαίου βιογράφου πως ο Σοφοκλής *έκ μικροῦ ἡμιστιχίου ἢ λέξεως μιᾶς ὄλον ἠθοποιεῖν πρόσωπον. ἔστι δὲ τοῦτο μέγιστον ἐν τῇ ποιητικῇ, δηλοῦν ἦθος ἢ πάθος* (Βίος 21).

---

<sup>16</sup> Αριστ. *Ποιητ.* 6.1449<sup>b</sup> 36-38 (ακολουθείται η έκδοση Lucas, 1968) · Letters (1953) 70 · Jones (1962) 200 · Kirkwood (1996) 40.

## 2. Οι *οἰκεῖοι* στην τραγωδία, οι στενότεροι *φίλοι*

Στην τραγωδία οι συγγενείς αποτελούν μια ξεχωριστή και ιδιαίτερα στενή κατηγορία *φίλων*.<sup>17</sup> Το επίθετο *φίλος* χαρακτηρίζει τη σχέση συγγένειας είτε πρόκειται γι' αυτή του πατέρα είτε της μητέρας, των τέκνων, των συζύγων ή του ευρύτερου οικογενειακού περιβάλλοντος<sup>18</sup> και, σύμφωνα με τον Konstan, οι όροι *φίλος* και *φιλία* αναφερόμενοι στις οικογενειακές σχέσεις δηλώνουν αφοσίωση.<sup>19</sup>

Στα σοφόκλεια έργα το επίθετο υπερθετικού βαθμού *φίλιτατος* φανερώνει, κατά τον Ellendt, τη σχέση αγάπης μεταξύ των *οἰκείων*, συγγενών εξ αίματος και εξ αγχιστείας, καθώς και των θεραπόντων που θεωρούνταν μέλη της οικογένειας λόγω της αφοσίωσής τους.<sup>20</sup> Οι *οἰκεῖοι* αλληλοεξαρτώνται και δεσμεύονται από ηθικές και ιερές υποχρεώσεις.<sup>21</sup> Η εσωτερικευση του ηθικού χρέους και η επιτέλεση καθηκόντων, όπως ο ενταφιασμός του νεκρού και η εκδίκηση του φόνου ενός μέλους του *οἴκου*, ανήκουν πρώτιστα στα μέλη του *οἴκου*.<sup>22</sup>

Στην επική ποίηση, πρόδρομο της τραγωδίας,<sup>23</sup> αν και ήταν σημαντικές οι προβληματικές σχέσεις *φιλίας*, οι ενδοοικογενειακοί φόνοι αποσιωπώνται ή αποκλείονται εντελώς από την κυρίως αφήγηση, όπως ο αλληλοσπαραγμός του

---

<sup>17</sup> Winnigton-Ingram (1999) 187.

<sup>18</sup> Fraisse (1974) 72.

<sup>19</sup> Konstan (1996) 91.

<sup>20</sup> Ellendt (1986) s.v.

Εκτός από τους στενούς συγγενείς, εκείνους που ανήκουν στο είδος της *φυσικής φιλίας* (*HN* 8.1.1155<sup>a</sup> 15-18 · *HN* 8.14.1163<sup>b</sup> 24), *φίλοι* θεωρούνται και όλοι οι εξ αγχιστείας συγγενείς, βλ. Blundell (1989) 42.

<sup>21</sup> Dirlmeier (1931) 12 · Heath (1987) 74.

Ο όρος *οἶκος* περιλαμβάνει την ιδιοκτησία, τους δούλους και τα μέλη της οικογένειας. Ακόμη οποιοσδήποτε διάκειται ευμενώς προς τον *οἶκον* θεωρείται *οἰκεῖος*, βλ. Humphreys (1983) 67.

<sup>22</sup> Lacey (1968) 27, 47-48, 148 · Blundell (1989) 43 · MacDowell (2015) 170.

Η ταφή και η απόδοση των νομισμένων τιμών προς τους νεκρούς, όπου οι *οἰκεῖοι* πενθούντες προσέφεραν προσευχόμενοι βόστρυχο από τα μαλλιά τους μαζί με *χοές* και ακολουθούσαν τα *έναγίσματα*, επιβάλλονταν από το άγραφο ηθικό δίκαιο και προσδιορίζονταν από την πολιτεία. Η απαγόρευση της ταφής στην Αττική θεωρούνταν μία από τις αυστηρότερες ποινές που θα μπορούσε να επιβληθεί από την πολιτεία. Στην αττική γη δεν επιτρεπόταν όμως ο ενταφιασμός των καταδικασμένων ιερόσυλων και προδοτών, βλ. Πλάτ. *Νόμ.* I.632c · Ξεν. *Ελ.* I.VII.22 · Alexiou (2008) 37 · Kurtz – Boardman (1971) 143.

<sup>23</sup> Αριστ. *Ποιητ.* 4.1449<sup>a</sup> 5.



Ετεοκλή με τον Πολυνείκη ή ο φόνος της Κλυταιμίστρας από τον Ορέστη.<sup>24</sup> Η διαφοροποιημένη πραγμάτευσή τους απαντάται στην τραγική ποίηση. Η Belfiore επισημαίνει πως εν συνόλω πάθη μεταξύ συγγενών εξ αίματος συμβαίνουν ή απειλείται να συμβούν σε δεκαεπτά από τις τριάντα δύο σωζόμενες τραγωδίες.<sup>25</sup>

Ο Σοφοκλής συνθέτει την πλοκή των έργων του *Αντιγόνη* και *Ηλέκτρα* με έργα δεινά, τα οποία συμβαίνουν μεταξύ στενών συγγενών,<sup>26</sup> χωρίς να μεταβάλλει τον κεντρικό πυρήνα των παραδεδομένων μύθων.<sup>27</sup> Στην εξέλιξη του δράματος *Ηλέκτρα*, που ανήκει στη μία από τις τέσσερις περιπτώσεις τραγικής *συνθέσεως* μεταξύ στενών συγγενών που παραδίδει ο Αριστοτέλης, η Κλυταιμίστρα θανατώνεται από τον γιο της Ορέστη (*υἱὸς μητέρα ἀποκτείνει*),<sup>28</sup> τον *ἐχθρόν* ο οποίος επέστρεψε ως τιμωρός (778-779, 1410).

Ο Σταγειρίτης δεν μνημονεύει στις δυνατές περιπτώσεις της *συστάσεως τῶν πραγμάτων* τη σπάνια περίπτωση του Αίμονα που αστοχεί, αν και απειλεί με ξίφος τον πατέρα του, πιθανώς γιατί μία δήλωση γι' αυτήν έχει εκπέσει από το κείμενο, κατά τον Grube.<sup>29</sup> Πρόκειται για μιαρή πράξη άνευ πάθους, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αν και η Belfiore ισχυρίζεται πως η ενέργεια του Αίμονα ιδωμένη ως προαγγελία της αυτοκτονίας του επιτείνει την τραγικότητά του.<sup>30</sup> Εντούτοις, στην *Αντιγόνη* συντελούνται πολλά πάθη και όλα προκαλούνται μεταξύ φίλων, όπως η αλληλοεξόντωση των γιων του Οιδίποδα, η καταδίκη της Αντιγόνης από τον Κρέοντα και η αυτοχειρία του Αίμονα και της Ευρυδίκης από την ισχυρογνωμοσύνη του Θηβαίου άρχοντα.

---

<sup>24</sup> Seaford (2003) 40-41.

<sup>25</sup> Οι γονείς βλέπουν τα τέκνα τους σε επτά τραγωδίες, ενώ τα τέκνα βιαιοπραγούν εις βάρος των γονέων σε πέντε. Η αδελφοκτονία είναι το θέμα τριών δραμάτων, ενώ σε δύο έργα *κακόν* υφίστανται άλλοι συγγενείς, όπως στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή ο Κρέοντας καταδικάζει την κόρη της αδελφής του σε θάνατο, βλ. Belfiore (2000) 9, 13-15.

<sup>26</sup> Αριστ. *Ποιητ.* 14.1453<sup>b</sup> 15-22 · Else (1963) 349 και σημ. 17.

<sup>27</sup> Την πατροκτονία, την αιμομιξία, τον απαγχονισμό της Ιοκάστης (Ομ.Οδ. 11.271-280), την εκστρατεία εναντίον της Θήβας από τον Πολυνείκη (Ομ. Ιλ. 4.376-378) και την πολιορκία της πόλης (Ομ. Ιλ. 4.405)· τα δεινά των Πελοπιδών (Ομ. Οδ. 11.409-410), τη δολοφονία του Αγαμέμνονα και την εκδίκηση του Ορέστη.

<sup>28</sup> Αριστ. *Ποιητ.* 14.1453<sup>b</sup> 27-1454<sup>a</sup> 9 · Αριστ. *Ποιητ.* 14.1453<sup>b</sup> 21.

<sup>29</sup> Grube (1995) 105 σημ. 2.

<sup>30</sup> Αριστ. *Ποιητ.* 14.1453<sup>b</sup> 37-1454<sup>a</sup> 2 · Belfiore (2000) 143.

Στην *Ἀντιγόνη* και στην *Ἡλέκτρα* οι ομώνυμες ηρωίδες έρχονται αντιμέτωπες με τους *φίλους* επιτρέποντας την παρέμβαση της μοίρας. Μέσω της σύγκρουσης των ηρώων ανακύπτει η σοφόκλεια φιλοσοφική σκέψη στην οποία ενυπάρχει η ομηρική ηθική.<sup>31</sup> Οι *φίλοι* συνδέονται μέσω της υποχρέωσης της ανταπόδοσης που γεννά η *αἰδώς*.<sup>32</sup> Οι συγγενείς που εγκαταλείπουν ένα μέλος της οικογένειάς τους ευρισκόμενο σε ανάγκη θεωρούνται *έχθροί* και αντιθέτως τα μέλη της οικογένειας που αποδεικνύονται αρωγοί, όταν απαιτείται, λογίζονται *φίλοι*.<sup>33</sup> Από την ευεργεσία απορρέουν η σωτηρία, το κέρδος, η χάρις και η ευχαρίστηση.<sup>34</sup> Η επίθεση εναντίον συγγενών νομιμοποιείται, όταν εκείνοι πρώτοι έχουν μετατρέψει τον δεσμό *φιλίας* σε *έχθρικόν*.<sup>35</sup>

Κατά την κοινή αξίωση της ηθικής από τον Όμηρο έως τον Πλάτωνα ήταν ακόμη δίκαιο ή ενάρετο να ευεργετεί κανείς τους *φίλους* και να βλάπτει τους *έχθρούς*.<sup>36</sup> Ο Σοφοκλής στην *Ἀντιγόνη* και στην *Ἡλέκτρα* πραγματεύεται τα *πάθη ἐν ταῖς φιλίαις* και οι ήρωές του εμφορούμενοι από την εδραιωμένη αρχαιοελληνική αντίληψη της ωφέλειας των *φίλων* και της ζημίας των *έχθρῶν* αναγνωρίζουν τους *φίλους* στους *οἰκείους* που τους συμπαραστέκονται και τους *έχθρούς* στους συγγενείς που απειλούν τον *οἶκον* τους.<sup>37</sup>

---

<sup>31</sup> Ο Dodds υποστηρίζει πως ο Πίνδαρος και ο Σοφοκλής εμφορούνται από την αρχαϊκή ηθική και πως ο Σοφοκλής υπήρξε ο τελευταίος μεγάλος θιασώτης της, βλ. Dodds (1973) 29, 49.

<sup>32</sup> Goldhill (1986) 80.

<sup>33</sup> Konstan (1997) 58.

<sup>34</sup> Blundell (1989) 32.

<sup>35</sup> Blundell (1989) 38.

<sup>36</sup> Αριστ. *Ρητ.* 1363a 26-27.1, 29.3-5, 1399b 21.5-7 · Πλάτ. *Πολιτ.* I 332A,D, 334C · Πλάτ. *Μέν.* 71E · Earp (1929) 34 · Pearson (1962) 17 · Dover (1974) 180-184 · Goldhill (1986) 83 · Blundell (1989) 26 · Heath (1996) xxxiii · Webster (1996) 59 · Winnington-Ingram (1999) 427-428 · Griffith (1999) 40.

Ο Ξενοφών στα *Απομνημονεύματα* (IV.5.10) αναφέρει πως αποκτώνται όχι μόνον οφέλη αλλά και *ήδοναι μέγιστα*.

<sup>37</sup> Αριστ. *Ποιητ.* 14.1453<sup>b</sup> 19-20 · Αριστ. *Ποιητ.* 11.1452<sup>a</sup> 29-31 · Goldhill (1986) 85.

### 3. Οι νεωτερισμοί του Σοφοκλή με αφόρμηση τον *οἶκον*

Παρά το γεγονός πως η μυθική αφήγηση για τους *οἰκείους* του Οιδίποδα και του Αγαμέμνονα είναι δυσεπισκόπητη,<sup>38</sup> οι μαρτυρημένες γραφές αποδεικνύουν τη χρονική προτεραιότητα της παρουσίας τους αλλά και την υστερότερη επαναπροσέγγισή τους από τον Σοφοκλή. Ο τραγικός ποιητής αυτονομείται από την προγενέστερη παράδοση και τις δραματικές συλλήψεις των ομοτέχνων του και καινοτομεί εστιάζοντας στις φιλικές και εχθρικές σχέσεις των *οἰκείων* στα δράματά του *Ἀντιγόνη* και *Ἡλέκτρα*.

Ο Whitman αναφέρει πως ο *μῦθος* της *Ἀντιγόνης* θα πρέπει να είναι επινόηση του Σοφοκλή καθώς δεν απαντάται πουθενά και η έρευνα που έχει διεξαχθεί από τους μελετητές για τις καταβολές της αποδείχτηκε μάταιη.<sup>39</sup> Οι Schmid και Stählin υποστηρίζουν την υπόθεση πως ο Σοφοκλής έχει δεχθεί επιρροές από έναν τοπικό μύθο της Θήβας, σύμφωνα με τον οποίον ο βασιλιάς της Θήβας απαγόρευσε την ταφή του Πολυνείκη καθώς τον θεώρησε *ἐχθρόν*, αλλά η Αντιγόνη συνεπικουρούμενη από τη γυναίκα του αδελφού της, την Αργεία, μετέφερε τη σορό του νεκρού στην περιοχή που καλείται *Ἀντιγόνης σύρμα* και την τοποθέτησε στην πυρά του Ετεοκλή. Η Αργεία διέφυγε, αλλά η Αντιγόνη συνελήφθη και οδηγήθηκε στον βασιλιά, ο οποίος την καταδίκασε σε θάνατο<sup>40</sup> ή, σύμφωνα με άλλη εκδοχή άγνωστης χρονολόγησης, οι δύο γυναίκες συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν σε θάνατο από τον Κρέοντα, αλλά σώθηκαν από τον στρατό των Αθηναίων του οποίου ηγούνταν ο Θησέας.<sup>41</sup>

Στα αποσπασματικά σωζόμενα επικά έργα του θηβαϊκού κύκλου το ενδιαφέρον για τις κόρες του Οιδίποδα είναι ισχύο και οι αναφορές στην Αντιγόνη πενιχρές. Η Αντιγόνη και η Ισμήνη είναι ασήμαντες μέχρι τον 5<sup>ο</sup> π.Χ. αιώνα.<sup>42</sup> Δεν αναφέρονται στον Όμηρο, στον Ησίοδο και στον Πίνδαρο.<sup>43</sup> Η Ισμήνη στους *Διθυράμβους* του Ίωνα του Χίου καίγεται μαζί με την Αντιγόνη *ὑπὸ Λαοδάμαντος τοῦ Ἐτεοκλέους* στο ιερό της Ἡρας, ενώ στον Μίμνερμο φονεύεται *ὑπὸ Τυδέως*, σύμφωνα με την *Ἐπόθεσιν* II του Σαλλούστιου.

<sup>38</sup> Willner (1982) 70.

<sup>39</sup> Whitman (1971) 83.

<sup>40</sup> Schmid & Stählin (1959) 345-346.

Για το *Ἀντιγόνης σύρμα*, βλ. Πανσ. IX 18.3, 25.2 · Lesky (1972) 194.

<sup>41</sup> OCD (1973) 69.

<sup>42</sup> OCD (1973) 68 · Griffith (1999) 9-10.

<sup>43</sup> Bowra (1944) 64 · Willner (1982) 62 · Jebb (1900) ix.

Οι δύο θυγατέρες του Οιδίποδα εμφανίζονται ακόμη στην τελευταία σκηνή των *Ἐπτά ἐπὶ Θήβας* του Αισχύλου, η οποία δεν θεωρείται γνήσια αλλά μεταγενέστερη προσθήκη.<sup>44</sup> Η Αντιγόνη αντιτάσσεται στην απόφαση των προβούλων της *Καδμείας πόλεως* (1006) που απαγορεύουν τον ενταφιασμό του Πολυνείκη (1013-1014) και με τη συμπαράσταση του ενός ημιχορίου (1066-1071) αποχωρεί με τη σορό του αδελφού της, για να αποδώσει τις νενομισμένες νεκρικές τιμές, ενώ την Ισμήνη συνοδεύει μαζί με τον νεκρό Ετεοκλή το άλλο ημιχόριο (1072-1078), προκειμένου να σεβαστούν την απόφαση της πόλης *καὶ τὸ δίκαιον* (1072-1073), χωρίς να υφίσταται όμως στο αισχύλειο ἔργο καμία αντιπαράθεση μεταξύ των δύο θυγατέρων του Οιδίποδα.<sup>45</sup>

Ο Πολυνείκης στη *Θηβαΐδα* αποτεφρώνεται,<sup>46</sup> όπως υπονοείται και στον Πίνδαρο,<sup>47</sup> ενώ στα αισχύλεια ἔργα *Ἐλευσίνιοι* και *Ἐπτά ἐπὶ Θήβας* ενταφιάζεται,<sup>48</sup> αλλά δεν εξυφαίνεται καμία τραγική εξέλιξη που να σχετίζεται με τα μέλη του οἴκου του τα οποία προτίθενται να του αποδώσουν τις νεκρικές τιμές. Ο Κρέοντας δεν ανήκει στα δρώντα πρόσωπα του προσοφόκλειου στοχασμού, αν και μνεία στην *Οιδιπόδεια* εξεικονίζει την αγαστή σχέση του με τον γιο του Αίμονα, τον *κάλλιστόν τε καὶ ἡμεροέστατον ἄλλων / παῖδα φίλον Κρείοντος ἀμύμονος*.<sup>49</sup> Ο Αίμονας υπήρξε το τελευταίο θύμα της Σφίγγας, αν και στην *Ἰλιάδα* απαντάται ο *Μαίων Αίμονίδης*, χωρίς

---

<sup>44</sup> Shillington (1968) 139 · Brown (1987) 4 · Griffith (1999) 7 · Steiner (2001) 183.

<sup>45</sup> Το γεγονός πως ο Σοφοκλής *ἔμαθεν τὴν τραγωδίαν παρ' Αἰσχύλῳ* (*Βίος* 4) οδηγεί τους μελετητές στην αναζήτηση των επιρροών που δέχθηκε στη σύλληψη και σύνθεση της *Ἀντιγόνης* και της *Ἡλέκτρας*. Ο Else ισχυρίζεται πως η *Ἀντιγόνη* είναι η συνέχεια των *Ἐπτά ἐπὶ Θήβας*, επιρροή που ενστερνίζεται και ο West. Ο Sheppard υποστηρίζει πως τον Σοφοκλή ενέπνευσε το πάθος της προσευχής της *Ἡλέκτρας* στις *Χοηφόρους*, ἔργο το οποίο επηρέασε τον ποιητή και κατά τη γνώμη των Letters και Finglass. Ο Griffith θεωρεί πως οι δύο τετραλογίες του Αισχύλου *Ἀργεῖοι*, *Ἐλευσίνιοι* και *Ἐπίγονοι*, *Νεμέα / Λάιος*, *Οιδίπους*, *Ἐπτά ἐπὶ Θήβας* και το σατυρικό δράμα *Σφίγξ* κυριάρχησαν στη σοφοκλεία σκέψη, ενώ οι Kamerbeek και Winnington-Ingram εκφράζουν την πεποίθηση πως ο Σοφοκλής επηρεάστηκε σημαντικά από την *Ὀρέστεια* του Αισχύλου. Ο Kamerbeek ισχυρίζεται ακόμη πως, αν γίνει αποδεκτή η σχέση *Ἀντιγόνης* του Σοφοκλή και των *Ἐπτά ἐπὶ Θήβας* του Αισχύλου, θα πρέπει να υιοθετηθεί μερικώς και εκείνη μεταξύ της *Ἡλέκτρας* του Σοφοκλή και των *Χοηφόρων* του Αισχύλου, βλ. Sheppard (1947) 64 · Letters (1953) 233 · Jaeger (1968) 306 · Kamerbeek (1974) 4 · Else (1976) 70 · Kamerbeek (1978) 3 · Griffith (1999) 6 · West (1999) 40 · Winnington-Ingram (1999) 303-304 · Finglass (2007) 4.

<sup>46</sup> Lesky (1972) 193-194.

<sup>47</sup> Πίνδ. *Νεμ.* IX 24 · Πίνδ. *Ολ.* VI 15 · Πίνδ. *Ολ.* II 47.

<sup>48</sup> Griffith (1999) 6 σημ. 21.

<sup>49</sup> EGF απ. 1F.

να αναφέρεται το όνομα της μητέρας του.<sup>50</sup> Στην ευριπίδεια *Αντιγόνη* ο Αίμονας αποκτά από την ομώνυμη ηρωίδα έναν γιο, τον Μαίονα, σύμφωνα με την *Υπόθεσιν* I που παραδίδεται από τον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο.<sup>51</sup>

Στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή η ομώνυμη ηρωίδα ζει μαζί με την αδελφή της Ισμήνη υπό την κηδεμονία του Κρέοντα, συζύγου της Ευρυδίκης (1181) και πατέρα του Αίμονα (635) και του Μεγαρέα, ο οποίος έχει χάσει τη ζωή του (1303).<sup>52</sup> Η Αντιγόνη στερείται της παρουσίας των γονέων της και των δύο αδελφών της.<sup>53</sup> Ο Οιδίποδας αυτοτυφλώθηκε και αυτοεξορίστηκε μετά την ανακάλυψη των ηθικών ανοσιουργημάτων που διέπραξε, την πατροκτονία και την αιμομιξία (49-52),<sup>54</sup> η Ιοκάστη<sup>55</sup> απαγχονίστηκε (53-54) και ο Ετεοκλής και ο Πολυνείκης έχασαν τη ζωή τους από αμοιβαία κονταροχτυπήματα διεκδικώντας την εξουσία της Θήβας (13-14).

Ο αρχαίος δραματουργός στην *Αντιγόνη* προβαίνει στην καθοριστική για την ταυτότητα του έργου επινόηση της εναντίωσης της ομώνυμης ηρωίδας στην

---

<sup>50</sup> Όμ. *Ιλ.* 4.394 · Ευρ. *Φοίν.* 1760. 5-7, 31-33 Schw · EGF 20 απ. 1F · Griffith (1999) 9.

<sup>51</sup> Δεν μπορεί να απαντηθεί με βεβαιότητα, αν η *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή προηγείται ή έπεται της *Ηλέκτρας* του Ευριπίδη. Οι Kamerbeek και Willner εκφράζουν, ωστόσο, την άποψη πως η ευριπίδεια προηγείται της σοφοκλείας, ενώ οι Jebb και Brown ότι έπεται, βλ. Jebb (1894) lviii · Kamerbeek (1974) 7 · Willner (1982) 69 · Brown (1987) 13 σημ. 14.

<sup>52</sup> Για τον Μεγαρέα, βλ. Papageorgius (1888) ad 1303 · Jebb (1900) ad 1303 · Segal (1981) 175, 195 · Griffith (1999) ad 1302-1303 · Belfiore (2000) 246 σημ. 46.

<sup>53</sup> Στην *Οδύσσεια* και στην *Οιδιπόδεια* ο Πολυνείκης, ο Ετεοκλής, η Αντιγόνη και η Ισμήνη δεν κατονομάζονται ως τέκνα του Οιδίποδα και της Ιοκάστης. Οι γιοι που αποκτά ο Οιδίποδας από την Ιοκάστη είναι ο *Φράστωρ* και ο *Λαόνυκτος*, οι οποίοι *θνήσκουσιν υπό Μινυῶν καὶ Ἐργίνου*. Στα έπη ἄ *Οιδιπόδεια* *ονομάζουσι* και στον Πείσανδρο ο Οιδίποδας μετά τον θάνατο της Ιοκάστης αποκτά τους δύο γιους και τις δύο κόρες *ἐξ Ἐύρυγανείας*, βλ. Ευρ. *Φοίν.* 53.14-23, 1760.28-30 Schw · OCD (1973) 68 · Griffith (1999) 8 σημ. 31.

Σύμφωνα με τον Απολλόδωρο, μυθολογική πηγή που αξιοποιεί και ο Σ του Σοφοκλή, και τον Πausανία, ο Πολυνείκης και ο Ετεοκλής είναι οι γιοι που απέκτησε ο Οιδίποδας με την Ιοκάστη μαζί με δύο κόρες, την Ισμήνη και την Αντιγόνη, βλ. Απολλ. *Βιβλ.* III.5.55 · Πaus. IX 5.11 · Papageorgius (1888) ad 981.

<sup>54</sup> Ο Οιδίποδας στον Όμηρο είναι ο κραταιός ηγεμόνας, όπως στην *Οιδιπόδεια* και πιθανόν στον Ησίοδο, δεν αυτοτυφλώνεται και δεν αυτοεξορίζεται. Στη *Θηβαΐδα* και στους τραγικούς χάνει την εξουσία και στο ιλιαδικό έπος τη ζωή του στο πεδίο της μάχης, ενώ στον Ησίοδο πεθαίνει στη Θήβα (*Γυναικῶν Κατάλογος* απ.192 M-W, 1-3), βλ. Όμ. *Ιλ.* 23.679-680 · Willner (1982) 62 · Mastrorarde (1994) 23.

<sup>55</sup> Η *παρὰ τοῖς τραγικοῖς Ἰοκάστη* στο ηρωικό έπος και στον Πausανία κατονομάζεται ως *Ἐπικάστη*, βλ. Όμ. *Οδ.* 11.271 · Πaus. IX 5.11.

απαγόρευση του Κρέοντα αναφορικά με την ταφή του αδελφού της Πολυνείκη.<sup>56</sup> Η υπεράσπιση του αναφαίρετου δικαιώματος και ιερού καθήκοντος της Αντιγόνης να ενταφιάσει τον νεκρό αδελφό της προκαλεί αντιδράσεις μεταξύ των *οικείων*, οι οποίες φανερώνουν τους αληθινούς *φίλους* και τους *έχθρους*.

Ο Σοφοκλής εμφανίζει την Ισμήνη ως αντιθετικό πρότυπο της Αντιγόνης,<sup>57</sup> επιδιώκοντας να εξάρει την πίστη της ηρωίδας, πίστη που την οδηγεί στη μοναξιά και στην αυταπάρνηση προκειμένου να τιμήσει τους *φίλους* του *οίκου* της, και τον Κρέοντα, τον αδελφό της μητέρας της Ιοκάστης, ως τον *έχθρον* που η ηρωίδα αποστρέφεται περισσότερο εξαιτίας της διακηρυχθείσας απόφασής του. Ο αρχαίος τραγωδοποιός καινοτομεί με τη μνηστεία της Αντιγόνης με τον γιο του Κρέοντα Αίμονα.<sup>58</sup> Εισάγει ακόμη στη θεατρική σκηνή τη σύζυγο του κραταιού ηγεμόνα, την Ευρυδίκη, ο ρόλος της οποίας είναι αποφασιστικής σημασίας για την πτώση του Κρέοντα,<sup>59</sup> που ασέβησε προς τους *οικείους* του.

Η Ηλέκτρα είναι επίσης ασήμαντη μέχρι τον 5<sup>ο</sup> π.Χ. αιώνα, όπως και η Χρυσόθεμη, απλή κατονομασία της οποίας επισημαίνεται στην επική ποίηση.<sup>60</sup> Η ηρωίδα δεν αναφέρεται στον Όμηρο ή στον Ησίοδο,<sup>61</sup> αλλά αποκτά δραματική υπόσταση στις *Χοηφόρους* του Αισχύλου, αν και είναι αμέτοχη σε αποφάσεις και πράξεις που αφορούν στην τιμωρία των δολοφόνων του Αγαμέμνονα,<sup>62</sup> και στο ομώνυμο δράμα του Ευριπίδη, όπου μαίνεται λόγω της ασυμβίβαστης για την

---

<sup>56</sup> Pomeroy (1975) 94.

<sup>57</sup> Griffith (1999) 8.

Επισημαίνεται πως στον Όμηρο, στον Ησίοδο και σε όλα τα σωζόμενα κείμενα πριν τον 5<sup>ο</sup> π.Χ. αιώνα η σχέση μεταξύ γυναικών αδελφών δεν αποτελεί τόσο θέμα πραγμάτευσης. Ακόμη και όταν αναφέρονται συγκριτικά εξαιτίας όμοιων γνωρισμάτων, όπως η Ελένη και η Κλυταιμίστρα, δεν γίνεται λόγος για την οικογενειακή τους σχέση, βλ. Goldhill (2006) 147.

<sup>58</sup> Griffith (1999) 8 · Tyrrell & Bennett (2008-2009) 8.

Η μνηστεία της Αντιγόνης με τον Αίμονα ως επινόηση του Σοφοκλή, ωστόσο, αμφισβητείται, βλ. Steiner (2001) 243 και σημ. 120.

<sup>59</sup> Segal (1981) 193.

Σημαντική λεπτομέρεια είναι ότι ο αγγελιαφόρος δεν περιγράφει τον θάνατο του Αίμονα στον Χορό αλλά στην Ευρυδίκη, με το ενδιαφέρον να μετατοπίζεται από τον δημόσιο στον ιδιωτικό χώρο, στον *οίκον*, βλ. Segal (1995) 133.

<sup>60</sup> Ομ. *Ιλ.* 9.145, 287 · Schmid & Stählin (1959) 389 · Willner (1982) 69.

<sup>61</sup> Goldhill (2006) 149.

<sup>62</sup> Willner (1982) 68.

καταγωγή της διαβίωσης σε αγροικία στα περίχωρα του Άργους μαζί με τον Αυτουργό διατηρώντας *θανάσιμον* (247) γάμο.

Η *δολόμητις* Κλυταιμίστρα στην *Όδύσσεια* χάνει τη ζωή της,<sup>63</sup> αλλά η πράξη της μητροκτονίας δεν επισημαίνεται<sup>64</sup> σε αντίθεση με τον Ησίοδο (*Γυναικῶν Κατάλογος* απ.23a M-W, 28-30) και την *Όρέστεια* του Αισχύλου, όπου η *Άνασσα* εμφανίζεται ως ο μοναδικός δολοφόνος του Αγαμέμνονα και το κύριο θύμα της εκδίκησης.<sup>65</sup> Στα *Κύπρια* η Άρτεμη *μετακομίζει* την κόρη της Ιφιγένεια *εἰς Ταύρους* και *ἀθάνατον ποιεῖ*,<sup>66</sup> ενώ στα *Κύκλια ἔπη*, στον Πίνδαρο και στον Αισχύλο υιοθετείται η εκδοχή της θυσίας της στη θεά, που αποτελεί το κίνητρο της εκδίκησης της Κλυταιμίστρας.<sup>67</sup>

Η προσοφώκλεια λογοτεχνική παραγωγή αποδίδει επίσης διαφορετρόπως την απομάκρυνση του Ορέστη από το *δῶμα* των Πελοπιδών. Ο γιος του Αγαμέμνονα φυγαδεύτηκε στο ανάκτορο του Στρόφιου με τη συμβολή της τροφού *Λαοδάμιας*, η οποία τον εμπιστεύτηκε στον *Ταλθύβιο*, σύμφωνα με την *Όρέστεια* του Στησιχόρου.<sup>68</sup> Στον Πίνδαρο ο γιος του Αγαμέμνονα σώζεται από την παραμάνα *Άρσινόα*,<sup>69</sup> ενώ στον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου μερίμνησε η ίδια η Κλυταιμίστρα για την απομάκρυνσή του στον Στρόφιο,<sup>70</sup> γεγονός που υπονοείται και στις *Χοηφόρους* (693).<sup>71</sup> Τον Ορέστη *μικρὸν γὰρ αὐτὸν κλέμας ἐκ τοῦ Ἄργους ὁ παιδαγωγὸς ἔφυγεν*, για να μεταβεί *εἰς τὴν Φωκίδα πρὸς Στρόφιον*, σύμφωνα με την *Υπόθεσιν* II της σοφώκλειας *Ἡλέκτρας*, όπως και στην ομώνυμη ευριπίδεια τραγωδία τον Ορέστη *πατρὸς γεραῖος ἐκκλέπτει τροφὸς* (16) μεταφέροντάς τον στον βασιλιά των *Φωκῶων* (18).

<sup>63</sup> Όμ. *Οδ.* 3.309-310 · Όμ. *Οδ.* 11.422.

<sup>64</sup> Bowra (1944) 212.

<sup>65</sup> Taplin (2014) 259.

<sup>66</sup> Πρόκλ. *Χρηστ.* 141-143.

<sup>67</sup> Letters (1953) 232 · Willner (1982) 66.

<sup>68</sup> Jebb (1894) xxi.

Αμφισβητείται όμως ο ρόλος της *Λαοδάμιας* αναφορικά με τη σωτηρία του Ορέστη, βλ. March (2001) 4 σημ. 14.

<sup>69</sup> Πινδ. *Πυθ.* XI 17-18<sup>b</sup>.

<sup>70</sup> Αισχ. *Αγ.* 877-881.

<sup>71</sup> Finglass (2007) ad 11-14.

Στην *Ἡλέκτρα*<sup>72</sup> του Σοφοκλή η ομώνυμη ηρωίδα μετά τη δολοφονία του πατέρα της Αγαμέμνονα συμβιώνει με τους σφετεριστές της ζωής και της εξουσίας του, την Κλυταιμίστρα και τον Αίγισθο (92-99). Συγκατοικεί ακόμη με τις αδελφές της Χρυσόθεμη και Ιφιάνασσα (156-157),<sup>73</sup> γέννα του Αγαμέμνονα, αλλά και με το τέκνο που απέκτησε η μητέρα της από τον Αίγισθο (589), το οποίο δεν κατονομάζεται από τον αρχαίο δραματουργό.<sup>74</sup> Από τον πατρικό *οἶκον* απουσιάζει ο εξόριστος στη Φωκίδα Ορέστης και η Ιφιγένεια, κόρη της Κλυταιμίστρας και του Αγαμέμνονα, που θυσιάστηκε προς εξευμενισμό της Ἄρτεμης (530-532).

Ο Σοφοκλής συγκροτεί *τὴν τῶν πραγμάτων σύστασιν* της *Ἡλέκτρας* με την ομώνυμη ηρωίδα να επιδιώκει και να ικανοποιείται από την εκδίκηση του φόνου του πατέρα της Αγαμέμνονα. Οι διαταραγμένες σχέσεις των μελών του *οἴκου* του Μυκηναίου βασιλιά προβάλλονται μέσω της ποιητικής επίνοιας. Ο αρχαίος τραγικός σε αντιβολή με τη θρηνωδό Ηλέκτρα παριστάνει την αδελφή της Χρυσόθεμη, ώστε η ασυμβατότητά τους να οδηγήσει την ηρωίδα στην απομόνωση. Την επίταση της τραγικής θέσης της Ηλέκτρας επιτυγχάνει ο Σοφοκλής με την επινόηση της ευπιστίας της στον υποτιθέμενο θάνατο του Ορέστη<sup>75</sup> και την εμφάνιση επί σκηνής της τεφροδόχου του, την οποία κρατά στα χέρια της ολοφυρόμενη για την αδελφική απώλεια.<sup>76</sup>

Ο *οἶκος* του Αγαμέμνονα στερείται τον τιμωρό, τον αγαπημένο αδελφό της Ηλέκτρας Ορέστη, τον οποίον, σύμφωνα με την ποιητική επινόηση, φυγάδευσε η ίδια *οὐκ ὄκνω* (321) με την αρωγή του Παιδαγωγού στον βασιλιά της Φωκίδας Στρόφιο σώζοντάς τον από τους *ἐχθρούς*, την Κλυταιμίστρα και τον Αίγισθο, που

---

<sup>72</sup> Η Ηλέκτρα, η οποία εμφανίζεται για πρώτη φορά στο έργο του Ησίοδου *Γυναικῶν Κατάλογος*, στην *Ιλιάδα* αναφέρεται ως *Λαοδίκη*, το όνομα που αρχικά της είχε δοθεί, σύμφωνα με τον μελικό ποιητή Ξάνθο, ο οποίος ήταν *πρεσβύτερος Στησιχόρου τοῦ Ἱμεραίου*, βλ. Όμ. *Ιλ.* 9.145, 287 · Willner (1982) 75 σημ. 1 · March (2001) 3.

<sup>73</sup> Στα *Κύπρια* κόρες του Αγαμέμνονα είναι η *Χρυσόθεμις*, η *Λαοδίκη*, η *Ιφιγένεια* και η *Ιφιάνασσα* (March 2001, 2), στην *Ιλιάδα* μνημονεύονται ο γιος του *Όρέστης* (Όμ. *Ιλ.* 9.142) και τρεις θυγατέρες, η *Χρυσόθεμις*, η *Λαοδίκη* και η *Ιφιάνασσα* (Όμ. *Ιλ.* 9.145, 287), ενώ στον Ησίοδο (*Γυναικῶν Κατάλογος* απ.23a M-W, 16) κόρες του Μυκηναίου βασιλιά είναι η *Ιφιμέδη* και η *Ἡλέκτρα*.

<sup>74</sup> Ο *Όρέστης*, η *Χρυσόθεμις*, η *Ἡλέκτρα* και η *Ιφιγένεια* αναφέρονται από τον Απολλόδωρο ως τέκνα του Αγαμέμνονα και της Κλυταιμίστρας, ενώ η *Ἡριγόνη* ως θυγατέρα του Αίγισθου και της Κλυταιμίστρας, βλ. Απολλ. *Επιτ.* II.16, 6.28.

<sup>75</sup> De Romilly (1997) 108.

<sup>76</sup> Post (1912) 74.



επιβουλεύονταν τη ζωή του (11-12, 601-602). Η ηρωίδα όμως εμμένει στην υπεράσπιση του ατιμασμένου *οἴκου* της. Ο τραγικός ποιητής επιτυγχάνει την *αὔξησιν τοῦ πάθους*<sup>77</sup> με την αναβολή της αναγνώρισής της με τον Ορέστη.<sup>78</sup> Η Ηλέκτρα πιστεύοντας πως ο αδελφός της δεν ζει πια απεργάζεται μόνη το σχέδιο εκδίκησης των *ἐχθρῶν* (955-957).<sup>79</sup>

Ο φίλτατος αδελφός της Ηλέκτρας, ο Ορέστης, και ο μεγαλύτερος *ἐχθρός* της, η Κλυταιμίστρα (261-262), εμφανίζονται μέσω μίας ακόμη καινοτομίας. Ο Ορέστης που έχει επιστρέψει τελικά στη γενέθλια γη δολοφονεί πρώτα την Κλυταιμίστρα, για να απελευθερώσει την ψυχή της Ηλέκτρας από τον ανείπωτο πόνο που της προκάλεσε η *μήτηρ ἀμήτωρ* (1154), εκτός από το να πάρει εκδίκηση για τον πατρικό φόνο.<sup>80</sup> Ακολουθεί με καθυστέρηση ο φόνος του Αίγισθου, ώστε να απομακρύνεται το ενδεχόμενο επέμβασης των *Ἐρινύων* για τη μητροκτονία και τα λόγια του Χορού, που εκφράζουν την ικανοποίησή του για το κατόρθωμα της ημέρας, να γίνουν αποδεκτά.<sup>81</sup>

Ο *μῦθος* της *Ἀντιγόνης*, συνεπώς, αφορά στην αντιπαράθεση των μελών του *οἴκου* των Λαβδακιδῶν και ὅλοι οι δρώντες στην *Ἡλέκτρα* είναι μέλη ή ακόλουθοι του *οἴκου* των Πελοπιδῶν.<sup>82</sup> Ο τραγικός ποιητής έχει μετατοπίσει το ενδιαφέρον στις φιλικές και εχθρικές σχέσεις των απογόνων των δύο γενεῶν και στα τεκναινόμενα εντός του *οἴκου* τους επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στις δύο ηρωίδες που υπερασπίζονται με πάθος τους *φίλους* και πολεμούν με σφοδρότητα τους *ἐχθρούς* της πατρικής εστίας.<sup>83</sup>

---

<sup>77</sup> Papageorgius (1888) ad 1098.

<sup>78</sup> Ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης αναβάλλουν την αναγνώριση (Σοφ. *Ηλ.* 80-85, 871-937 και Ευρ. *Ηλ.* 107-111, 487-546), βλ. Easterling (1997) 168 σημ. 37.

<sup>79</sup> Post (1912) 73.

<sup>80</sup> Adams (1957) 62.

<sup>81</sup> Linforth (1963) 125.

<sup>82</sup> Winnington-Ingram (1999) 317.

<sup>83</sup> Καμία σκηνή στα δράματα της κλασικής εποχής δεν διαδραματίζεται εντός *οἴκου*. Αν και ο ιδιωτικός βίος εκτίθεται σε δημόσια θέα, το κατώφλι του *οἴκου* αποτελούσε σεβαστό όριο, βλ. Blok (2001) 101.

#### 4. Φιλία και ἔχθρα μεταξύ οἰκείων στην *Ἀντιγόνη*

##### 4.1. Η *Ἀντιγόνη* ανάμεσα σε φίλους και ἔχθρους

Ο Σοφοκλής ἤδη από τους πρώτους δέκα στίχους της προλογικής ρήσης της *Ἀντιγόνης* προϊδεάζει πως για την ομώνυμη ηρωίδα προέχει η σπουδαιότητα της αγάπης προς τα οἰκεία της πρόσωπα. Η κόρη του Οιδίποδα δεν παραμένει εφησυχασμένη στον γυναικωνίτη, ἀλλὰ αντιλαμβάνεται ὅσα συντελούνται γύρω της και αφορούν στους δικούς της ανθρώπους. Είναι ἐνήμερη ὄχι μόνον για την *Καδμείαν νίκη*,<sup>84</sup> τη φονική μάχη μεταξύ Θηβαίων και Αργείων κατά την οποία ἔχασαν τη ζωή τους ἀπό αμοιβαία κονταροχτυπήματα τα δύο ἀδελφία της, ο Ετεοκλής και ο Πολυνείκης, ἀλλὰ και πως πάλι απειλούν *τοὺς φίλους τῶν ἔχθρῶν κακά* (10).

Η εἶδηση που ταραίζει την *Ἀντιγόνη* είναι η απαγόρευση ἀπὸ τον Κρέοντα της ἀπόδοσης των νεκρικών τιμῶν προς τον ἕναν ἀδελφό της, τον Πολυνείκη (28).<sup>85</sup> Η ψυχική της ἀναστάτωση ἐμφαίνεται μέσω του πρωθύστερου σχήματος *ἔχεις τι κείσῃκουσας;* (9) ἀλλὰ και της ἀσάφειας των ὁρων *κακά* (10), *τοὺς φίλους* (10) και *τῶν ἔχθρῶν* (10), ἀφοῦ πρόκειται για ἕνα *κακόν* που ἀφορᾷ μόνον στην απαγόρευση της ταφῆς ἐνός *φίλου*, του Πολυνείκη, ἀπὸ ἕναν *ἔχθρον*, τον Κρέοντα. Ενδεικτική της ἀναταραχῆς της είναι και η διττή ἐρμηνεία που ἐπιδέχεται το ονοματικό σύνολο *τῶν ἔχθρῶν κακά* (10). Πρόκειται για συμφορές που προορίζουν στην *Ἀντιγόνη* και στην *Ἰσμήνη* *ἔχθροί* ἢ συμφορές που ταιριάζουν στους *ἔχθρους*.<sup>86</sup>

Η ηρωίδα στη συνάντησή της με την *Ἰσμήνη* *ἐκτὸς αὐλείων πυλῶν* (18) προσδιορίζει μέσω της προσφώνησης *Ἵ κοινὸν αὐτάδελφον*<sup>87</sup> *Ἰσμήνης κάρα* (1) τον *φίλον*. Είναι ο ἐξ αἵματος συγγενῆς και ἐκεῖνος που τυγχάνει της δικῆς της μοίρας.<sup>88</sup> Ἀπευθύνεται στην ἀδελφή της σε κλίμα δραματικῆς ἐντασης, ὅπως δηλώνεται μέσω

---

<sup>84</sup> Πλούτ. *Ηθικ.* 488 A10.

<sup>85</sup> Ο μεγαλύτερος φόβος του πολίτη ἦταν να μην ἐνταφιαστεί στη γη των προγόνων. Ο Θεμιστοκλής, ο οποίος στερήθηκε την ταφή στην Αττική, ζήτησε ἀπὸ τους οἰκείους του να μεταφέρουν τη σορὸ του στη γενέθλια γη, ὅπως και ἐπραξαν μυστικά, βλ. Knox (1983) 3.

<sup>86</sup> Rutherford (2012) 74.

<sup>87</sup> Ο Σ ἀναφέρει πως *ἐπειδὴ τὸ ἀδελφὸς κοινῶς λέγεται ἐπὶ τῶν μὴ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν γονέων ὄντων ἀδελφῶν ἐπήγαγεν τὸ αὐτάδελφον ὅπερ παρίστησι τοὺς ἐκ τοῦ αὐτοῦ πατρὸς καὶ μητρὸς γεγονότας*, βλ. Papageorgius (1888) ad 1.

<sup>88</sup> Panoussis (2002) 68.

της χρήσης του κλητικού μορίου  $\tilde{\omega}$ , και με τον χαρακτηρισμό *κοινὸν ἀντάδελφον*<sup>89</sup> υπογραμμίζει τη μοιραία συγγένειά τους και το κοινό καθήκον να επωμιστούν τη συμφορά του *οἴκου* τους.<sup>90</sup> Πρόθεση της ηρωίδας είναι η απόλυτη συνύπαρξη με την αδελφή της, έκδηλη ακόμη στη χρήση του δυικού αριθμού *νῶν* (3, 21). Είναι οι μοναδικές εν ζώῃ απόγονοι των Λαβδακιδῶν που έρχονται αντιμέτωπες με τα δεινά που κληροδότησε η *ἐπάρατη* γενιά τους.

Η προσφώνηση  $\tilde{\Omega}$  *κοινὸν ἀντάδελφον Ἰσμήνης κάρα* (1) σύγκειται συνεπῶς από την αδελφική τρυφερότητα και την επιθυμία της Αντιγόνης για τη σύμπραξη της Ἰσμήνης. Η ηρωίδα επιθυμεί από την αδελφή της να επιδείξει τις ηθικές αρχές με τις οποίες έχει γαλουχηθεί, να φανερώσει την ευγενική γενιά της (38) και να μην φανεί *ἐσθλῶν κακή* (38), *ἀπέχοντας* από την ταφή του Πολυνείκη (76-77). Επιδιώκει ακόμη να προκαλέσει τον οίκτο της Ἰσμήνης για την εκτεθειμένη σορό του αδελφού τους, ώστε να μην αποτελέσει το θήραμα των άγριων θηρίων (29-30). Τη βιαιότητα του διατάγματος του Κρέοντα την αναπαριστά μέσω της παρήχησης των συμφώνων *σ* και *ρ* που εμφανίζουν την τραχύτητα του όρου *βορᾶς* (30).<sup>91</sup>

Τεκμήριο επίσης της αγάπης της Αντιγόνης προς την Ἰσμήνη αποτελεί, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, η αγανακτισμένη αντίδραση της ηρωίδας από την άρνηση της αδελφής της να καταστεί κοινωνός του εγχειρήματός της (43) και η απόρριψη της κατοπινής μεταστροφής της (539),<sup>92</sup> όταν βρίσκονται ενώπιον του Κρέοντα. Η Αντιγόνη προστατεύει την Ἰσμήνη από την οργή του Θηβαίου ηγεμόνα δηλώνοντας απερίφραστα πως δεν φθονεί τη σωτηρία της (553). Αρνούμενη επίσης την παραδοχή της, με τον ισχυρισμό πως αντίκειται στη δίκη (538), δεν εννοεί πως είναι άδικο γι' αυτήν να έχει μερίδιο ευθύνης στην ταφή του Πολυνείκη και η Ἰσμήνη, αλλά πως τις

---

<sup>89</sup> Ο όρος *ἀντάδελφον* χρησιμοποιείται από τον Σοφοκλή μόνον στο συγκεκριμένο έργο, βλ. Rutherford (2012) 71-72.

<sup>90</sup> Segal (1981) 186 · Griffith (2001) 127 · Tyrrell & Bennett (2008-2009) 5 · Rutherford (2012) 72.

<sup>91</sup> Panoussis (2002) 12, 14.

Στην αθηναϊκή κοινωνία καθήκον της οικογένειας, και ιδιαίτερα των γυναικών, ήταν να περιποιηθούν τη σορό του νεκρού και να μοιρολογήσουν για την απώλεια του συγγενικού προσώπου. Αναφορικά με την παρουσία των γυναικών κατά την εκφορά δικαίωμα να θρηνησουν τον νεκρό στον τάφο είχαν όσες είχαν συμπληρώσει τα εξήντα έτη και όσες είχαν μέχρι και τέταρτο βαθμό συγγένειας με αυτόν, βλ. Pomeroy (1997) 105-108 · Alexiou (2008) 51, 63.

<sup>92</sup> Letters (1953) 165 · Adams (1957) 51.

αποφάσεις ακολουθούν συνέπειες. Η αδελφή της θα πρέπει να ζήσει, αφού συνειδητά δεν συμμετείχε στον ενταφιασμό του Πολυνείκη.<sup>93</sup>

Παρά την απουσία συμπαράστασης της Ισμήνης η Αντιγόνη δεν αντιμετωπίζει δίλημμα,<sup>94</sup> αφού στη συνείδησή της *φιλία* και καθήκον ταυτίζονται και δεν αμφισβητούνται ποτέ.<sup>95</sup> Η άμεση προτεραιότητά της και η ένταση της αδελφικής αγάπης υποδηλώνεται μέσω της πρόταξης των ουσιαστικών *τάφου* (21) και *ἀδελφόν* (46).<sup>96</sup> Η ηρωίδα αποφασίζει να παραβεί τη ρητή βασιλική διαταγή, παρόλο που ορίζει *φόνον δημόλευστον ἐν πόλει* (36) για όποιον αντιταχθεί. Παραδέχεται πως η αγάπη της είναι δοσμένη στα νεκρά μέλη της οικογένειάς της (75), πίστη που αποδέχεται και η Ισμήνη (88).<sup>97</sup>

Η Αντιγόνη θα οδηγηθεί στην αυταπάρνηση, αφού θεωρεί προδοσία (46) να μην πορευτεί σε έναν *καλόν* (72) θάνατο τιμώντας τον φίλτατο (81) Πολυνείκη, πράξη που υπαγορεύεται από την ευγενική καταγωγή της (38). Θα είναι ένδοξη ανάμεσα στους συνανθρώπους της, αλλά και θα συντροφεύεται από τους αγαπημένους της στον Άδη (73).<sup>98</sup> Η αμοιβαία αγάπη που προσδοκά και το πάθος της εκφράζεται μέσω της διπλής επανάληψης της πρόθεσης *μέτα* (73) που συνοδεύει και τις δύο φορές επίθετα φιλίας (*φίλη, φίλου*, 73), καθώς και του οξύμωρου σχήματος *ὄσια πανουργήσασ'* (74).<sup>99</sup>

Η ηρωίδα δηλώνει κατηγορηματικά πως μόνον η φυσική της αδυναμία είναι ικανή να αποτελέσει τροχοπέδη (91) στην προσπάθειά της να πεθάνει *καλῶς* (97). Η *λεπτὴ κόνις* (256) που εναποθέτει τελικά στη σορό του Πολυνείκη καθιστώντας την αφανή είναι από μέρους της πράξη ευσέβειας, αφού *οἱ νεκρὸν ὀρῶντες ἄταφον καὶ μὴ ἐπαμησάμενοι κόνιν ἐναγεῖς εἶναι ἐδόκουν*.<sup>100</sup> Η επιστροφή της στους αγρούς για

---

<sup>93</sup> Kitto (1964) 161.

<sup>94</sup> Adams (1957) 45 · Etxabe (2013) 88.

<sup>95</sup> Whitman (1971) 84.

<sup>96</sup> Rutherford (2012) 80-81.

<sup>97</sup> Lardinois (2012) 64.

<sup>98</sup> Else (1976) 33.

<sup>99</sup> Kamerbeek (1978) ad 73-75.

Η παραστατικότητα της επανένωσής της με τον Πολυνείκη στον Άδη επιδέχεται ακόμη και την ερμηνεία του πάθους του ερωτικού αγκαλιάσματος, αν και επισημαίνεται πως δεν εικάζεται αιμομικτικό ενδιαφέρον από την Αντιγόνη για τον Πολυνείκη, βλ. Kamerbeek (1978) 34 · Blundell (1989) 108 και σημ. 12 · Oudemans & Lardinois (1987) 172.

<sup>100</sup> Parageorgius (1888) ad 255.

δεύτερη φορά, προκειμένου να περατώσει τα προσήκοντα, είναι δηλωτική της τόλμης της και της πλήρους αφοσίωσής της στον σκοπό της<sup>101</sup> και το γεγονός πως ελλείψει μέσων μεταφέρει την *κόνιν* στα γυμνά χέρια της (429) εκφράζει το πάθος της ηρωικής απομόνωσης.<sup>102</sup> Την ιερότητα της πράξης της συνδηλώνει το εσκεμμένο ποιητικό εφεύρημα, το *οὐράνιον ἄχος* (418), το οποίο θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως έργο των χθόνιων θεών, για να διευκολυνθεί στην προσέγγιση του νεκρού Πολυνείκη.<sup>103</sup>

Η Αντιγόνη όμως οδύρεται επιστρέφοντας στον χώρο όπου κείτονταν ο νεκρός Πολυνείκης, αφού αντικρίζει τη σορό του απογυμνωμένη από την εναποτεθείσα *κόνιν*. Η παραβολή της με πουλί που θρηνολογεί (423-424) καθώς αντικρίζει τη φωλιά του αποστερημένη από τους νεοσσούς (424-425) προσδίδει στα αισθήματα της Αντιγόνης προς τον αδελφό της διαστάσεις μητρικής αγάπης.<sup>104</sup> Η ηρώιδα πονά, αφού αναίρεθηκε η απόδοση τιμών στον Πολυνείκη. Πάσχισε να μην τον αφήσει *ἄθλαπτον* (467), αλλά η σορός του συλήθηκε. Όταν συλλαμβάνεται επ' αυτοφώρω και οδηγείται ενώπιον του Κρέοντα, υπερασπίζεται με αγέρωχο ύφος την πράξη της.

Η ηρώιδα προασπίστηκε *ἔργω* την αδελφική αγάπη, την οποία θα αναδείξει και *λόγω* στον Κρέοντα. Το πρόθεμα *αὐτο-*, εκτός του ότι υπαινίσσεται τον διαχωρισμό της από τους άλλους, εμφανίζει το μοναδικό συναίσθημα που τρέφει για τον Πολυνείκη, τον *αὐτάδελφον* (503), συναίσθημα που προσπάθησε να νιώσει και με την Ισμήνη (1).<sup>105</sup> Διευκρινίζει στον Κρέοντα πως απέδωσε τιμές στον αδελφό, ο οποίος είναι *ὄμαιμος ἐκ μιᾶς τε καὶ ταύτοῦ πατρός* (513).<sup>106</sup> Αγwonίστηκε σαν τον ομηρικό πολεμιστή να αποτρέψει το *αἰκίζειν* της σορού του συμπολεμιστή του.<sup>107</sup> Με την προσφορά των νενομισμένων τιμών και την αποφυγή το νεκρό σώμα του να

---

<sup>101</sup> Linforth (1961) 200.

<sup>102</sup> Segal (1981) 160.

<sup>103</sup> Linforth (1961) 213.

<sup>104</sup> Blundell (1989) 108-109.

<sup>105</sup> Else (1976) 80.

<sup>106</sup> Ο όρος *ὄμαιμοι* χρησιμοποιείται από τον Σοφοκλή μόνον για τα αδέλφια και τις αδελφές και υποδηλώνει τον δεσμό αίματος προερχόμενο από τη μητέρα. Σύμφωνα μάλιστα με τον αθηναϊκό νόμο τα ετεροθαλή αδέλφια μπορούσαν να παντρευτούν, αν προέρχονταν από τον ίδιο πατέρα, όχι όμως από την ίδια μητέρα, βλ McClure (2012) 372-373.

<sup>107</sup> Etxabe (2013) 49.

παραμείνει *δέμας / έδεστών αίκισθέν τ'* (205-206), επεδίωξε το *κλέος εύκλεέστερον* (502), αφού τίμησε την αδελφική αγάπη και τη θεϊκή επιταγή.<sup>108</sup>

Η σοφόκλεια ηρωίδα βιώνει ενστικτωδώς το αίσθημα του δικαίου, αλλά την καίρια στιγμή αιτιολογεί την απόφαση και την πράξη της.<sup>109</sup> Δεν μάχεται για την κατάρριψη του ισχυρισμού του Κρέοντα πως ο Πολυνείκης είναι προδότης και η πόλη αλώθηκε εξαιτίας του,<sup>110</sup> αλλά προβάλλει τη συμπερασματική της θέση πως *άδελφός ώλετο* (517) και *ο γ' Αιδης τούς νόμους τούτους ποθει* (519). Η Αντιγόνη δεν διαχωρίζει *τούς όμοσπλάγχθους* (511) και την κατηγορία πως διέπραξε αδίκημα κατά του Ετεοκλή την απορρίπτει (515) με τη βεβαιότητα πως η αντιπαλότητα των αδελφών έχει λήξει με τον θάνατό τους και πρέπει να δεχθούν τις ίδιες τιμές.<sup>111</sup> Πρόκειται για μια ασυνήθιστη θέση που αντίκειται στον αξιακό κώδικα της αρχαϊκής ηθικής για τον *φίλον* και τον *έχθρόν*. Η ηρωίδα όμως βασίζεται αποκλειστικά στην εξ αίματος συγγένεια, για να εξαλείψει την εχθρότητα μεταξύ των νεκρών, επιδιώκοντας να υποστηρίξει την απόφασή της. Δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να σφάλει (925), αλλά προσδοκά την επανένωση με τα αγαπημένα πρόσωπα στον Άδη.<sup>112</sup>

Από όλα τα σοφόκλεια δραματικά πρόσωπα μόνον η Αντιγόνη δηλώνει κατηγορηματικά πως γι' αυτήν υπερέχει η *φιλία* της *έχθρας*.<sup>113</sup> Ο τραγικός ποιητής αποδίδει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της αφοσίωσής της στα μέλη της οικογένειάς της μέσω της μοναδικότητας της ρηματικής έκφρασης, *haraux legomena*,<sup>114</sup> *οὔτοι συνέχθειν, αλλά συμφιλεῖν έφον* (523).<sup>115</sup> Ως αδελφή των νεκρών έχει την υποχρέωση

---

<sup>108</sup> Ήδη από τους πρώτους στίχους (1-7) του ιλιαδικού έπους η βεβήλωση του νεκρού είναι κατακριτέα, αφού η ψυχή του μετεωρίζεται μεταξύ ζωής και θανάτου. Έχει εγκαταλείψει τη ζωή, αλλά δεν περνά τις πύλες του Άδη, ενώ καταδικάζεται στη λήθη λόγω της έλλειψης ενός *σήματος*, όπου οι *οικείοι* και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον θα είχαν τη δυνατότητα να αποτίσουν τις πρέπουσες τιμές, βλ. Vernant (1991) 71.

Για τον Σοφοκλή οι άγραφοι νόμοι ήταν αιώνιοι και καθολικοί, ενώ ο Περικλής χαρακτήριζε τους άγραφους νόμους ως γενικούς κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς προσδιορισμένους από την παράδοση ή τις κοινωνικές συμβάσεις που καθόριζε η Αθήνα, βλ. Ehrenberg (1954) 141 · Harris (2006) 54 σημ. 41.

<sup>109</sup> Post (1912) 89.

<sup>110</sup> Etxabe (2013) 171.

<sup>111</sup> Müller (1967) 105.

<sup>112</sup> Blundell (1989) 114.

<sup>113</sup> Blundell (1989) 106.

<sup>114</sup> Konstan (1996) 84-85 σημ. 34 · Goldhill (1986) 98.

<sup>115</sup> Griffith (1999) ad 523.

να αποδείξει την αγάπη και όχι το μίσος.<sup>116</sup> Δεν συμερίζεται τη θέση του Κρέοντα πως ο Ετεοκλής θα πρέπει να μισεί τον Πολυνείκη.<sup>117</sup>

Αντιθέτως, η ηρωίδα επιθυμεί μαζί με τον Ετεοκλή, όπως προσδιορίζεται μέσω του όρου *συμφιλεῖν* (523), να θεωρήσει πως το μίσος προς τον άταφο αδελφό έχει σβηστεί και δεν θα πρέπει να διαιωνιστεί, όπως ο Κρέοντας επιδιώκει.<sup>118</sup> Το γεγονός πως τα αδέλφια της αλληλοσκοτώθηκαν, δεν ακυρώνει τη συγγενική τους σχέση. Είναι πεπεισμένη πως, αν ζούσε ο Ετεοκλής, θα ενταφίαζε τον Πολυνείκη.<sup>119</sup> Ο φίλος είναι πάντοτε φίλος ασχέτως των πράξεών του ή των κατηγοριών που του επιρρίπτουν για τις πράξεις του.<sup>120</sup> Ο Σ αναφέρει πως η Αντιγόνη *τὰς φιλίας, φησί, κοινὰς ποιοῦμαι ἀλλὰ οὐ τὰς ἔχθρας. Ἄν και ἔχθαίρουσιν ἀλλήλους οἱ ἀδελφοί, ἡ ἴδια δεν εἶναι τοιαύτη τὴν φύσιν ὥστε σὺν ἑτέρῳ αὐτῶν ἐχθαίρειν τὸν ἕτερον ἀλλὰ συμφιλεῖν τοῖς φιλοῦσιν.*<sup>121</sup>

Η κόρη του Οιδίποδα είναι ακόμη επιφορτισμένη με την υποχρέωση να αποδείξει ότι με την ανυπακοή της στο διάταγμα του Κρέοντα δεν αντιστρατεύεται συλλήβδην την αξία του νόμου και δεν αποπειράται να εδραιώσει την αντιπαράθεση της πόλης με τον *οἶκον*. Όταν ο Χορός αναπάντεχα καταδικάζει την αυτόνομη στάση της (875), η ηρωίδα προβληματίζεται για το ενδεχόμενο να έχει περιφρονήσει τους πολίτες και καταπατήσει τους νόμους μιας πολιτικής κοινωνίας που και η ίδια σέβεται. Επιμένει όμως πως η πράξη της είναι ορθή *τοῖς φρονοῦσιν εὖ* (904) και πρεσβεύει πως η ενέργειά της ενάντια στη θέληση των πολιτών (907) δικαιολογείται από τη μοναδικότητα της κατάστασής της, αφού δεν μπορεί πλέον να αποκτήσει άλλον αδελφό που θα διασφάλιζε τη συνέχεια του *οἴκου* της. Η επανειλημμένη αποστροφή της ηρωίδας προς τους πολίτες και την ηγεσία της Θήβας (806, 842-843, 937) είναι εκ μέρους της μία πρόταση να επαναπροσδιορίσουν τη στάση της.<sup>122</sup>

---

<sup>116</sup> Schmid & Stählin (1959) 351.

Τον ισχυρό δεσμό συγγένειας που συνδέει τα αδέλφια επισημαίνει και ο Αριστοτέλης (*HN*. 8.12.1161<sup>b</sup> 30-33).

<sup>117</sup> Linforth (1961) 206 · Else (1976) 34 σημ. 22.

Η Αντιγόνη αρνείται τη συνέχιση της εχθρότητας και μετά θάνατον, αλλά, κατά την άποψη του Konstan, η ηρωίδα φανερώνεται ασυνεπής, αφού ωρύτερα έχει απειλήσει την Ισμήνη πως ο νεκρός Πολυνείκης θα τη μισεί λόγω της άρνησής της να τον τιμήσει (94), βλ. Konstan (1996) 84-85 σημ. 34.

<sup>118</sup> Müller (1967) 106.

<sup>119</sup> Knox (1966) 82.

<sup>120</sup> Etxabe (2013) 66.

<sup>121</sup> Papageorgius (1888) ad 523.

<sup>122</sup> Etxabe (2009) 62, 64 και σημ. 12, 66.

Η Αντιγόνη δικαιολογεί την πράξη της λέγοντας πως ο Πολυνείκης είναι ο αναντικατάστατος *ἀδελφός* (517) λόγω της απώλειας των γονιών της (911) και πως κινδυνεύει να αφανιστεί ο *οἶκος* του Οιδίποδα, καθώς, όπως η ίδια (941) και ο Χορός (599-600) παραδέχονται, είναι η τελευταία απόγονος.<sup>123</sup> Ξαφνιάζει θεωρώντας εύλογη την αντικατάσταση του αποθανόντος συζύγου ή τέκνου αλλά όχι του Πολυνείκη (912). Αν και είναι μνηστευμένη με τον γιο του Κρέοντα Αίμονα και αντιμέτωπη με την προοπτική απόκτησης της δικής της οικογένειας, προκρίνει ως ισχυρότερο τον αδελφικό δεσμό αγάπης και φανερώνεται απόλυτα δεσμευμένη με την πατρική της οικογένεια, θέτοντας σε υποδεέστερη θέση τη συζυγική και μητρική αγάπη (909-910).<sup>124</sup>

Η ηρωίδα διαχωρίζει τους συγγενείς σε αναντικατάστατους και μη αναφορικά με την απόδοση των νεκρικών τιμών, εικάζει πως οι θεοί συγχωρούν τις προτεραιότητές της και αφήνει να εννοηθεί πως δεν θα ενταφίαζε τον Πολυνείκη, αν οι γονείς της ήταν ακόμη στη ζωή. Το παράδοξο επιχείρημά της όμως προδίδει το πάθος για τον νεκρό αδελφό της<sup>125</sup> και την πρόθεσή της να καταστήσει σαφή την ηθική υποχρέωσή της προσαρμόζοντας τον νόμο στις περιστάσεις.<sup>126</sup> Ο ενταφιασμός του Πολυνείκη δεν αποτελεί για την ηρωίδα μόνον εκδήλωση της αδελφικής αγάπης της αλλά και απότιση τιμής στον νεκρό και στους θεούς (519). Εξαρχής είχε εκφράσει την πίστη της στην αιωνιότητα της ζωής στον Κάτω Κόσμο (74-75, 89) και την επιθυμία να αποφύγει την τιμωρία (459-460) περιφρονώντας την πανανθρώπινη ισχύ των θεϊκών νόμων (456-457). Οι άγραφοι νόμοι προϋπάρχουν της εμφάνισης και οργάνωσης της πόλης, έχουν την ισχύ νόμου, εκπορεύονται και επιβάλλονται από τους θεούς.<sup>127</sup> Το

---

<sup>123</sup> Etxabe (2013) 104.

Η Αντιγόνη αποκλείει την Ισμήνη από τους Λαβδακίδες εξαιτίας της δειλής συμπεριφοράς της, βλ. Lardinois (2012) 65. Η μεγαλύτερη καταστροφή ήταν η απώλεια και του τελευταίου απογόνου μιας οικογένειας, βλ. Letters (1953) 64.

<sup>124</sup> Griffith (2001) 131.

<sup>125</sup> Blundell (1989) 134.

Στους στίχους 905-920 της *Αντιγόνης* είναι φανερό ότι ο Σοφοκλής μάλλον έχει επηρεαστεί από τον Ηρόδοτο. Αξιοποιεί όμως διαφορετικά την ιστορία της γυναίκας του Ινταφέρνη (Ηρ. 3.119), για να αποδώσει το σπάνιο *ἦθος* της Αντιγόνης αναφορικά με την αφοσίωσή της στον Πολυνείκη, επιτυγχάνοντας το απίστευτο επιχείρημά της να γίνει πιστευτό, βλ. Bowra (1944) 94-95 και σημ. 1 · Scodel (2012) 32.

<sup>126</sup> Etxabe (2013) 31.

<sup>127</sup> Knox (1966) 97.



δάνειο από την ηροδότηα αφήγηση δεν είναι συνεπώς παράλογο, αφού η Αντιγόνη, όπως ακολουθεί τον θεϊκό νόμο και τη φύση της, ακολουθεί τον νόμον της αγάπης για τον αδελφό της.<sup>128</sup>

Η ηρωίδα μένει προσκολλημένη στα αγαπημένα πρόσωπα της οικογένειάς της που έχει στερηθεί (893-894) και τρέφει την ελπίδα πως θα συναντήσει στον Κάτω Κόσμο την αγάπη του πατέρα, της μητέρας, του Ετεοκλή (897-899), τους οποίους έλουσε (901), κόσμησε (901) και στους οποίους απέδωσε *έπιτυμβίους / χοάς* (901-902),<sup>129</sup> αλλά και του Πολυνείκη στον οποίον προσέφερε τα νενομισμένα με τίμημα τη ζωή της. Η αποστροφή της προς τους νεκρούς αγαπημένους της (897-903) και η επανάληψη των όρων *φίλη* (898), *προσφιλής* (898) και *φίλη* (899) προκαλεί την εντύπωση πως ήδη κείται δίπλα τους.<sup>130</sup> Είχε, άλλωστε, νωρίτερα παραδεχτεί πως η ψυχή της *πάλαι / τέθνηκεν, ὥστε τοῖς θανοῦσιν ὠφελεῖν* (73-75, 559-560).<sup>131</sup>

Η εχθρότητα όμως για την Αντιγόνη είναι τόσο απαραίτητη και φυσική, όπως και η *φιλία*. Αποδέχεται, ωστόσο, την ύπαρξή της μόνον ανάμεσα στους ζωντανούς.<sup>132</sup> Η ηρωίδα αναμετράται με *φίλους* τους οποίους θεωρεί *ἐχθρούς* καθώς δεν είναι διατεθειμένοι να κατανοήσουν το αναγνωρισμένο αδελφικό της δικαίωμα, τον ενταφιασμό του Πολυνείκη, και αποδέχεται την πολωτική αντίθεση *ἐχθρῶν* και *φίλων*<sup>133</sup> επί τη εμφανίσει της. Η προσβλητική διαταγή του Κρέοντα για τον Πολυνείκη καθιστά τον Θηβαίο άρχοντα *ἐχθρόν* της Αντιγόνης. Στον διάλογο που διαμείβεται χαμηλόφωνα μεταξύ αυτής και της Ισμήνης αρνείται να τον κατονομάσει. Γνωστοποιεί στην αδελφή της πως το διάταγμα που τις αφορά διακηρύχθηκε στον θηβαϊκό λαό από *τὸν στρατηγόν* (8), τον οποίον κατόπιν αποκαλεί *ἀγαθόν* (31), εξωτερικεύοντας τη σκωπτική διάθεσή της απέναντί του, τη δυσαρέσκεια και την αγανάκτησή της. Δεν αποδέχεται ποτέ τον τίτλο του βασιλιά για τον Κρέοντα<sup>134</sup> και δεν τον σέβεται, παρόλο που είναι ο ηγεμόνας της Θήβας και ο κηδεμόνας της.<sup>135</sup>

---

<sup>128</sup> Reinhardt (1979) 83-84.

<sup>129</sup> Müller (1967) 106.

<sup>130</sup> Rutherford (2012) 79.

<sup>131</sup> Blundell (1989) 133 · Worman (2012) 360.

<sup>132</sup> Müller (1967) 106-107.

<sup>133</sup> Winnington-Ingram (1983) 245-246 · Rutherford (2012) 78.

<sup>134</sup> Rutherford (2012) 186 · Ehrenberg (1954) 106.

<sup>135</sup> Bowra (1944) 101.

Η ηρωίδα λόγω του φύλου της καθίσταται πιο ευαίσθητη απέναντι στους οικογενειακούς δεσμούς<sup>136</sup> και δεν αναγνωρίζει καμία δικαιοδοσία στον Κρέοντα, ώστε να απαγορεύσει την ταφή του αδελφού της (48). Η εχθρική στάση της απέναντί του κορυφώνεται, όταν οδηγείται αιχμάλωτη ενώπιόν του. Η προσέγγιση της σορού του Πολυνείκη για δεύτερη φορά, προκειμένου να περατώσει τη νεκρική τελετουργία, έχει ως επακόλουθμα την επ' αυτοφώρω σύλληψή της και την προσαγωγή της ενώπιον του Θηβαίου ηγεμόνα.<sup>137</sup> Έχοντας σκυμμένο το κεφάλι της τον εμπαίζει επαναλαμβάνοντας τα λόγια του (442-443). Υπερασπίζεται την πράξη της (448) διαψεύδοντας κάθε ελπίδα συμβιβασμού. Δεν παραδίδεται, αλλά αποδέχεται τον θάνατο.<sup>138</sup>

Η Αντιγόνη απεχθάνεται τον Κρέοντα, όπως φανερώνεται από τον αντιρρητικό παροξυσμό της και τη διχογνωμία τους που προέρχεται από την αναζήτηση της ευαρέσκειας σε διαμετρικά αντιτιθέμενες αντιλήψεις (499-500). Προσέφερε τις πρέπουσες νεκρικές τιμές στον αδελφό της απαξιώνοντας τον *θνητόν* (455), ο οποίος με το κήρυγμά του (454)<sup>139</sup> καταπάτησε το αδελφικό της καθήκον και τους θεϊκούς νόμους (453-455).<sup>140</sup> *Φιλία* και *εὐσέβεια* είναι για την ηρωίδα επαλλάσσουσες έννοιες. Τιμώντας τον Πολυνείκη σέβεται τους χθόνιους θεούς. Η Αντιγόνη είναι εξάλλου το μόνον δραματικό πρόσωπο που νιώθει έντονα την παρουσία των θεών του χθόνιου βασιλείου, του Δία (450), του Άδη (519, 542, 811, 911), του Αχέροντα (816), και αναφέρεται στη *Φερσέφασσα* (894), τη βασίλισσα του Κάτω Κόσμου.<sup>141</sup> Ενώπιον

---

<sup>136</sup> Konstan (1996) 90.

<sup>137</sup> Η επιστροφή της ηρωίδας στη σορό του Πολυνείκη οφείλεται στη διττή επιδίωξη του Σοφοκλή, την περιφρόνηση του Κρέοντα από την Αντιγόνη και κατόπιν τη σύλληψή της, ώστε ο Θηβαίος ηγεμόνας και η κόρη του Οιδίποδα να έλθουν αντιμέτωποι, βλ. Linforth (1961) 201 · Kirkwood (1996) 70.

<sup>138</sup> Knox (1966) 65.

<sup>139</sup> Σύμφωνα με τον Bowra, ο Σοφοκλής δεν ισχυρίζεται ότι οι νόμοι της πολιτείας δεν είναι σημαντικοί, αλλά υπαινίσσεται ότι δεν είναι όλοι οι νόμοι σωστοί και ότι το διάταγμα του Κρέοντα ίσως δεν είναι ολωσδιόλου νόμος, βλ. Bowra (1944) 97. Η Αντιγόνη δικαιολογείται και, κατά τον Harris, να θεωρεί τη διαταγή του Κρέοντα *κήρυγμα*, αφού δεν πληροί τις απαιτούμενες προϋποθέσεις, ώστε να χαρακτηριστεί *νόμος*, βλ. Harris (2006) 63. Οι πολίτες είχαν, άλλωστε, το δικαίωμα της ανυπακοής στην παράνομη διαταγή του κυβερνώντος, βλ. Harris (2012) 290.

<sup>140</sup> Όταν ο Αχιλλέας αρνήθηκε στον Έκτορα να δώσει τη σορό του στον πατέρα του για να τον ενταφιάσει, ο Έκτορας τον προειδοποίησε ότι θα προκαλέσει την οργή των θεών (Ομ. *Ιλ.* 22.358), βλ. Harris (2006) 65.

<sup>141</sup> Knox (1966) 99 · Segal (1981) 166.

του Κρέοντα επικαλείται τη Δίκη (451), που συνοικεί στο χθόνιο βασίλειο με τον καταχθόνιο Δία (450),<sup>142</sup> και όχι τον ολύμπιο Δία που επιβάλλει την τάξη στους ανθρώπους.<sup>143</sup> Η Δίκη του Κρέοντα γίνεται όλο και πιο προσωπική (400, 1059) και απομακρύνεται από τη δικαιοσύνη των θεών (369), ενώ η Δίκη της Αντιγόνης είναι η δικαιοσύνη που πρέπει στους νεκρούς και απαιτούν οι χθόνιοι θεοί (94, 451, 459-460).<sup>144</sup>

Η ηρωίδα χαρακτηρίζει ανόητο (470) τον Κρέοντα, αφού δεν αντιλαμβάνεται την ιερότητα της πράξης της και δεν διστάζει να τον αποκαλέσει τύραννο (506). Ο Θηβαίος άρχοντας αυθαιρετεί στα λόγια και στα έργα (506-507) και τρομοκρατεί τους υπηκόους του, οι οποίοι πειθαναγκάζονται στις διαταγές του συμπεριφερόμενοι σαν φοβισμένοι σκύλοι, όπως παραστατικά δηλώνεται μέσω της μεταφοράς *ὑπίλλουσι στόμα* (509). Η Αντιγόνη όμως δεν αντιπαραθέτει τους θεϊκούς νόμους στις επιταγές της πολιτείας, αλλά λαμβάνει υπόψη και τους θεούς και την πόλη.<sup>145</sup> Αντίσταται στην ασεβή συμπεριφορά του Κρέοντα και δεν αποδέχεται τον χαρακτηρισμό του εκπορθητή για τον Πολυνείκη. Εκφράζει με κατηγορηματικότητα τη δυσπιστία της στον ισχυρισμό του πως οι θεοί του Κάτω Κόσμου θεωρούν δίκαιη τη στέρηση των νεκρικών τιμών από τον Πολυνείκη (521) και πως είναι *αίσχρὸν τοὺς ὁμοσπλάγχθους σέβειν* (511). Οικειοποιείται την άρνηση του Κρέοντα *οὔτοι* (523) αποκλείοντας τις απόψεις του και εδραιώνοντας το αγεφύρωτο χάσμα που υφίσταται ανάμεσά τους.<sup>146</sup>

Αποφασίζοντας η ηρωίδα να παραβεί τη διαταγή του Θηβαίου ηγέτη επιθυμεί τη σύμπραξη της αδελφής της Ισμήνης, με την οποία όμως σύντομα έρχεται σε αντιπαράθεση και την αποκλείει από τους φίλους. Η Αντιγόνη προσέδωσε συναισθηματική βαρύτητα στα λόγια της (1), γιατί δεν αποτιμά τη φύση της Ισμήνης ως τολμηρή. Η διάσταση μεταξύ εκείνης και της αδελφής της υποφώσκει στην ειρωνική της στάση (18), όταν την συναντά έξω από τις *αὔλειες θύρες* του ανακτόρου. Έχει τη βεβαιότητα πως η Ισμήνη είναι αποστασιοποιημένη από τα δρώμενα εκτός του *οἴκου* και αγνοεί την απαγόρευση από τον Κρέοντα της ταφής του αδελφού τους (18-19).

---

<sup>142</sup> Knox (1966) 99 · Griffith (2005) 111.

<sup>143</sup> Segal (1981) 177.

<sup>144</sup> Segal (1981) 169.

<sup>145</sup> Harris (2012) 291.

<sup>146</sup> Kamerbeek (1978) ad 523 · Müller (1967) 105.

Η κατοπινή άρνηση της Ισμήνης να συμμοχθήσει στον ενταφιασμό του Πολυνείκη (65-67), ισχυριζόμενη πως γεννήθηκε *ἀμήχανος* (79), γίνεται αποδεκτή από την Αντιγόνη ως πρόφαση. Η ηρωίδα αντιμετωπίζει την αδελφή της με ψυχρότητα και την κατηγορεί πως περιφρονεί την αδελφική αγάπη και τους θεϊκούς νόμους (77), αφού υποτάσσεται στην αυθαίρετη διαταγή του Κρέοντα. Η Αντιγόνη είναι πλέον απρόθυμη να συνυπάρξει με την αδελφή της και καθίσταται βαθμιαία μοναχική και εσωστρεφής (45-46, 80-81, 83, 93-94).<sup>147</sup> Προαναγγελία της ρήξης στη σχέση της με την Ισμήνη σημειώνεται αρχικά στους στίχους 31-32, όπου οι προσωπικές αντωνυμίες *σοί* (31), *κάμοί* (32) δεν συμπεριλαμβάνονται στον ίδιο στίχο και λίγο αργότερα με την πρόταξη της κτητικής αντωνυμίας *τὸν ἐμόν* (45) σε σχέση με τον όρο *τὸν σόν* (45).<sup>148</sup>

Η Αντιγόνη ένιωσε ταπεινωμένη από τη διαταγή του Θηβαίου άρχοντα, αλλά η απαθής στάση της Ισμήνης την προσβάλλει περισσότερο, γι' αυτό απορρίπτει την αδελφή της.<sup>149</sup> Δεν δέχεται εκ των προτέρων κάθε μελλοντική μεταστροφή της (69-70), διαβεβαιώνοντάς την πως θα τη μισήσει, αν αποσιωπήσει την πρόθεσή της να ενταφιάσει τον Πολυνείκη (86-87), και πως μίσος θα έχει προς εκείνην και ο Πολυνείκης, αν συνεχίσει με επιμονή να την αποτρέπει από την ιερή πράξη της (93-94). Η περιφρόνηση και η δυσαρέσκεια της Αντιγόνης προς την αδελφή της, η οποία εκφράζεται μέσω του σχετλιαστικού επιφωνήματος *οἴμοι* (86), μετατρέπεται σε μίσος, όπως δηλώνεται με το επίθετο συγκριτικού βαθμού *ἐχθίων* (86) και το επίρρημα *πολλόν* (86). Η Ισμήνη ανήκει στους *ἐχθρούς* της Αντιγόνης, αφού μέσω του ρήματος *κηρύξης* (87) η ηρωίδα τη συνδέει με τον *ἐχθρόν* Κρέοντα.<sup>150</sup>

Η ηρωίδα, παρά την πιστή αφοσίωσή της σε έναν αδελφό που υπήρξε *ἐχθρός* του ομομήτριου και ομοπάτριου αδελφού και της γενέθλιας γης, εχθρεύεται την Ισμήνη,<sup>151</sup> θεωρώντας ότι προδίδει την ιερή υποχρέωση που απορρέει από τον δεσμό συγγένειάς τους.<sup>152</sup> Ο δυικός αριθμός (*ἄν*, 3,21) που υπογραμμίζει την αδελφική οικειότητα, αντικαθίσταται από την επιθετικότητα της προσωπικής αντωνυμίας

---

<sup>147</sup> Goldhill (2012) 32.

<sup>148</sup> Panoussis (2002) 69.

<sup>149</sup> Panoussis (2002) 71.

<sup>150</sup> Panoussis (2002) 73.

<sup>151</sup> Blundell (1989) 113.

<sup>152</sup> Knox (1966) 82.

πρώτου προσώπου (71, 80).<sup>153</sup> Η Αντιγόνη δεν ξεπερνά την πικρία της από την άρνηση της αδελφής της να της συμπαρασταθεί έμπρακτα, ακόμη κι όταν εκείνη παραδέχεται ενώπιον του Κρέοντα πως συμμετείχε στην ταφή του Πολυνείκη. Δεν τη θεωρεί *φίλην* (543), αφού την υποστηρίζει μόνον με λόγια, και την ειρωνεύεται. Η Ισμήνη δεν αντιτάχθηκε στη διαταγή του Κρέοντα, άρα είναι *κηδεμών* του (549).

Η Αντιγόνη αναγκάζει την Ισμήνη να μείνει συνεπής στα πρότερα λεγόμενά της (47)<sup>154</sup> και διαχωρίζει την κοινή τους μοίρα (83, 553, 555).<sup>155</sup> Αρνείται την ετεροχρονισμένη προθυμία της να συμεριστεί την τύχη της (554). Η υποθετική χροιά με την οποία εκφέρεται από εκείνη ο μεταφορικός λόγος *εἴπερ ἤδ' ὄμορροθει* (536) πιστοποιεί στην κρίση της ηρωίδας τη δειλία της αδελφής της και προκαλεί την οργή της.<sup>156</sup> Στην έντονη λεκτική τους αντιπαράθεση η Αντιγόνη μέσω της χρήσης ρημάτων και προσωπικών αντωνυμιών πρώτου προσώπου (539, 543, 547, 555, 557) απορρίπτει την κίβδηλη *φιλίαν* της Ισμήνης και ανταποκρίνεται στις ικεσίες της με ύφος εγωιστικό και εκδικητικό. Ακόμη και η έκφρασή της *ἀρκέσω θνήσκουσ' ἐγώ* (547) ενέχει την υπέρμετρη υπερηφάνεια, την απόλυτη διεκδίκηση της ταφής του Πολυνείκη. Η κατηγορική προστακτική *θάρσει* (559) είναι δηλωτική του σαρκασμού της.<sup>157</sup> Η ανεπιθύμητη από την Αντιγόνη μεταστροφή της Ισμήνης δεν εδραζόταν στην απόπειρά της να τη σώσει από την τιμωρία του Κρέοντα και δεν πήγαζε από την αγάπη της προς την αδελφή της, όπως μαρτυρά και η απουσία της υπεράσπισής της, όταν ο Κρέοντας την κατηγορούσε (531-535).<sup>158</sup>

Η ηρωίδα προασπίζεται μόνη την αδελφική αγάπη και λόγω της καταδίκης της από τον Θηβαίο άρχοντα *ο ἐν Αἴδου* (911) γάμος είναι ο μόνος αναμενόμενος.<sup>159</sup> Η κόρη του Οιδίποδα συγκρίνεται με τη Νιόβη (823-833) εξαιτίας του μοιραίου τέλους της<sup>160</sup> και λόγω της στέρησης των τέκνων που πιθανόν θα αποκτούσε.<sup>161</sup> Έχει επίγνωση πως είναι γόνος της μοιραίας γενιάς των Λαβδακιδών, φύτρα ανόσιας

<sup>153</sup> Panoussis (2002) 70.

<sup>154</sup> Blundell (1989) 112-113.

<sup>155</sup> Reinhardt (1979) 144.

<sup>156</sup> Panoussis (2002) 74.

<sup>157</sup> Panoussis (2002) 76.

<sup>158</sup> Panoussis (2002) 74.

<sup>159</sup> Η Αντιγόνη ως νύμφη του Άδη αναφέρεται στους στίχους 73, 524, 560, 654, 810-816, 1205, 1207 και 1240-1241, βλ. Kamerbeek (1978) ad 801-805.

<sup>160</sup> Bowra (1944) 243-244.

<sup>161</sup> Adams (1957) 54.

γέννας (859-866), και πως ο θάνατος του Πολυνείκη την παρασύρει στον Κάτω Κόσμο (869-871).<sup>162</sup> Αν και υπήρξε ευσεβής (943), δεν είναι πεπεισμένη για τη θεϊκή συμπαράσταση (922-926).<sup>163</sup> Δεν κατηγορεί, ωστόσο, τους θεούς.<sup>164</sup> Δεν υποφέρει λόγω θεϊκής βούλησης ή πρόθεσης αλλά εξαιτίας του Κρέοντα.<sup>165</sup> Η αφοροσύνη του την οδήγησε σε *ἔρμα τυμβόχωστον* (848) και στον θάνατο.<sup>166</sup>

Η Αντιγόνη θεωρεί όμως πως είναι άδικο να πορεύεται στον Κάτω Κόσμο *φίλων ἄκλαντος* (847),<sup>167</sup> *ἄφιλος* (876), στερημένη από τη συμπαράσταση ενός δικού της ανθρώπου (882). Αισθάνεται *ἐρῆμος πρὸς φίλων* (919), αν και η Ισμήνη ζει,<sup>168</sup> όπως και ο Αίμονας, για τον οποίον δεν κάνει καμιά αναφορά, παρόλο που είναι ο μνηστήρας της. Παραμένει σιωπηλή, όταν το όνομά του και ο μελλοντικός τους γάμος συζητούνται από την Ισμήνη και τον Κρέοντα, αφού είναι προσκολλημένη στο αδελφικό καθήκον της.<sup>169</sup> Αγνοεί πως την υπερασπίστηκε ένθερμα ερχόμενος αντιμέτωπος με τη σκαιότητα του πατέρα του, αλλά έχει επίγνωση πως η Ισμήνη δεν ασπάζεται τα πιστεύω της.<sup>170</sup>

Την ύστατη ώρα η ηρωίδα αμφιβάλλει για την ορθότητα της απόφασής της.<sup>171</sup> Λιποψυχεί, γιατί δεν παύει να είναι άνθρωπος,<sup>172</sup> και αυτοαποκαλείται *ταλαίφρων* (866). Δεν μετανιώνει, αλλά συγκλονίζεται που στέκεται ανίκανη να επιτύχει την πρόθεσή της, να αντιληφθούν και οι άλλοι τη στάση της.<sup>173</sup> Μπορεί να παραδίδεται προσωρινά στη θλίψη, αφού δεν γεύεται τις χαρές της ζωής (917-918), αλλά πορεύεται προς τον θάνατο με υπερηφάνεια και αξιοπρέπεια.<sup>174</sup> Υποφέρει από τη

---

<sup>162</sup> Blundell (1989) 135-136· Else (1976) 66.

Η Αντιγόνη στον Κομμό υπαινίσσεται τον γάμο του Πολυνείκη με την Αργεία (869-871), χαρακτηρίζοντας τη σχέση τους μοιραία για την ίδια, αφού ο Πολυνείκης εκστράτευσε με την αρωγή των Αργείων ενάντια της γενέθλιας γης, βλ. Steiner (2001) 251-252.

<sup>163</sup> Blundell (1989) 147.

<sup>164</sup> Else (1976) 66.

<sup>165</sup> Kirkwood (1996) 275.

<sup>166</sup> Bowra (1944) 113.

<sup>167</sup> Else (1976) 62.

<sup>168</sup> Foley (2001) 31.

<sup>169</sup> Webster (1996) 113.

<sup>170</sup> Müller (1967) 108.

<sup>171</sup> Budelmann (2000) 178.

<sup>172</sup> Oudemans & Lardinois (1987) 190.

<sup>173</sup> Kirkwood (1996) 164.

<sup>174</sup> Rutherford (2012) 79.

μοναξιά της, την οποία επιζήτησε (508, 510, 656, 875).<sup>175</sup> Η απουσία των *φίλων* της παρείχε όμως τη δυνατότητα να συνειδητοποιήσει τον θάνατό της και την παρουσία των *φίλων* μετά από την εγκατάλειψη της επίγειας ζωής.<sup>176</sup> Έζησε και πεθαίνει αφοσιωμένη στους *νόμους* της και στους *φίλους* της,<sup>177</sup> χωρίς να γνωρίζει, ωστόσο, τον ενταφιασμό του Πολυνείκη (1199-1204). Ο *ἔρως* της είναι ο *ἔρως* για τα *ἀμήχανα* (90), για τον θάνατο (220).<sup>178</sup> Προχωρεί *ζῶσ' ἐς θανόντων κατασκαφάς* (920) με την προσδοκία ότι οι *ἐχθροὶ μὴ πλείω κακὰ / πάθοιεν ἢ καὶ ἐκδίκως* (927-928) αποφάσισαν για εκείνη. Η σορός της θα παραμείνει στην υπόγεια σπηλιά, σε έναν διαρκή γάμο με τον Άδη, μια οικογενειακή επανένωση.<sup>179</sup>

---

<sup>175</sup> De Romilly (1997) 107.

<sup>176</sup> Else (1976) 65.

<sup>177</sup> Else (1976) 97.

<sup>178</sup> Segal (1981) 198.

<sup>179</sup> Griffith (2005) 121.

#### 4.2. Οι φίλοι που ο Κρέοντας αποδέχεται και οι έχθροί που αποκηρύττει

Οι τραγωδίες πραγματεύονταν *τὴν μισαδελφίαν ἐπὶ τῶν παλαιῶν*<sup>180</sup> και στην *Ἀντιγόνη* οι αδελφοί που μισούνται είναι ο Ετεοκλής και ο Πολυνείκης. Ο Κρέοντας, μετά την επιτέλεση του *οἰκείου φόνου*,<sup>181</sup> αυτοανακηρύσσεται ηγέτης της Θήβας λόγω της συγγενειάς του με τους γιους του Οιδίποδα (174). Διεκδικεί τη νομιμοφροσύνη του λαού, επαινώντας τον για τα σταθερά αισθήματα αφοσίωσης που επέδειξε στους προκατόχους του (169), και ευελπιστεί στην εύνοιά του και στη στήριξή του κατά τη δική του διακυβέρνηση.

Ο νεόκοπος βασιλιάς παρουσιάζεται ενώπιον των πολιτών της Θήβας, για να κοινοποιήσει τις αρχές με τις οποίες θα κυβερνήσει και για να δικαιολογήσει τη διαταγή του αναφορικά με την τύχη των νεκρών αδελφών, προβάλλοντας τη δική του θεώρηση για την *φιλίαν*. Επιδιώκει να αποδειχθεί *ὕψιπολις* (370), ο πολιτικός που χαρακτηρίζεται από σεβασμό προς τους νόμους της χώρας και προς το ιερό δίκαιο, και *ὄχι ἄπολις* (370), ο άρχοντας που οδηγεί την πόλη σε κινδύνους.<sup>182</sup> Αποκλείει την *φυσικὴν φιλίαν* και εκφράζει την πεποίθηση πως η ακμάζουσα πόλη παρέχει σε όλους τη δυνατότητα να αποκτούν *φίλους* (190).<sup>183</sup> *Φίλος*, συνεπώς, για τον Κρέοντα είναι ο αφοσιωμένος, ο νομοταγής πολίτης,<sup>184</sup> εκείνος που δεν εκθέτει την πόλη σε κίνδυνο.<sup>185</sup>

Ο Θηβαίος άρχοντας διακηρύσσει ακόμη πως θα αποφύγει να χαρακτηριστεί *κάκιστος* (181) προασπιζόμενος την ασφάλεια της πόλης μέσω της απονομής της σιμωνίδειας δικαιοσύνης, θα ωφελήσει τους *φίλους* και θα βλάψει τους *έχθρούς*.<sup>186</sup> *Φίλον* θεωρεί τον *Έτεοκλέα*, ο οποίος *χάθηκε πόλεως ὑπερμαχῶν* (194). Είναι ο

---

<sup>180</sup> Πλούτ. *Ηθικ.* 478 1C

<sup>181</sup> Loraux (1987) 4.

<sup>182</sup> Meier (1997) 54.

Ο Σ αναφέρει πως *ἄπολις δὲ ἐκεῖνος καὶ ταπεινὸς <έν> τῇ πολιτείᾳ ᾗτινι τὸ μὴ καλὸν σύνεστιν καὶ ὄστις οὐ μετὰ τόλμης τὸ καλὸν ἐκπληροῖ*, βλ. Papageorgius (1888) ad 370.

Ο πολιτικός λόγος του Κρέοντα προσιδιάζει στον *Ἐπιτάφιο Λόγο* του Περικλή, όπου η αθηναϊκή ηγεμονία προβάλλεται ως απόδειξη ηθικής και πνευματικής τελειότητας, βλ. Ehrenberg (1954) 95.

<sup>183</sup> Goldhill (1986) 94 · Blundell (1989) 118 · Griffith (1999) ad 187-188 και ad 522.

<sup>184</sup> Connor (1971) 52.

<sup>185</sup> Οι πολιτικοί του τέλους του 5<sup>ου</sup> π.Χ. αιώνα επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους μόνον στο καλό της πόλης, βλ. Humphreys (1983) 68.

<sup>186</sup> Webster (1996) 81.



χρηστός (520) τον οποίον θα τιμήσει, όπως αρμόζει *τοῖς ἀρίστοις νεκροῖς* (197). Θα μεριμνήσει για τον ενταφιασμό του και την απόδοση των νενομισμένων,<sup>187</sup> αφού υπερασπίστηκε την πατρική γη.

Ο ηγέτης της Θήβας απαιτεί από τον *φίλον* την απόλυτη υπακοή στα *σμικρὰ καὶ δίκαια καὶ τάναντία* (667). Η συνέπεια της θέσεώς του διακρίνεται και στη συμπεριφορά του προς τους *οἰκείους* του. Η σύλληψη της Αντιγόνης λόγω της παράβασης της βασιλικής διαταγής οδηγεί τον Αίμονα ενώπιόν του. Ο Θηβαίος άρχοντας αντικρίζοντας τον γιο του εκφράζει μέσω της χρήσης της μετοχής *λυσσαίνων* (633) την ενδόμυχη αγωνία του για την επίδραση που θα έχει στην ψυχοσύνθεσή του η επικείμενη τιμωρία της μνηστής του. Επιθυμώντας να αποφύγει την αντίδραση του νέου, προκειμένου να διασφαλίσει την τάξη του *οἴκου* του, και να καταστήσει σαφή την ειλημμένη του απόφαση, αναφέρεται στην *τελείαν ψῆφον* (632) της ηρωίδας.<sup>188</sup>

Ο Κρέοντας επιδιώκει να επιβεβαιώσει αν ο Αίμονας δυσανασχετεί με την πατρική απόφαση ή τον θεωρεί ακόμη *φίλον* (634). Συνδιαλεγόμενος μαζί του δεν αντιλαμβάνεται τη δισημία των λόγων του και αποδέχεται με ευαρέσκεια την, κατά την κρίση του, υπακοή του γιου του στην απόφασή του για την ηρωίδα. Εκλαμβάνοντας τις μετοχές *ἔχων* (635) και *ἡγουμένου* (638) ως αιτιολογικές και το ρήμα *ἀπορθοῖς* (636) ως οριστική έγκλιση, ο Κρέοντας παραπλανάται για την πειθαρχία του Αίμονα και επικροτεί τη στάση του προσφωνώντας τον επανειλημμένα *ὦ παῖ* (639, 648). Πιστεύει πως ο γιος του τον ακολουθεί, επειδή σκέπτεται ορθά και τον καθοδηγεί σωστά, και πως αποδέχεται αναντίρρητα τη βούλησή του.

Οι απολυταρχικές ιδέες του Κρέοντα δηλώνονται μέσω της μεταφοράς που είναι παρμένη από τη στρατιωτική ζωή. Ο γιος του οφείλει να μην αντιλογεί στην πατρική συμβουλή και απόφαση, όπως ο στρατιώτης που είναι επιφορτισμένος με την υποχρέωση να μην διασπά την παράταξη (640). Ο Κρέοντας επιθυμεί να έχει *γονὰς / κατηκόους ἐν δόμοις* (641-642), ώστε *τὸν ἐχθρὸν ἀνταμώνωνται κακοῖς / καὶ τὸν φίλον*

---

<sup>187</sup> Ο Ehrenberg υποστηρίζει πως οι Θηβαίοι πιθανόν παρέμειναν εκτός πόλεως κατά τη διάρκεια της νύχτας και το πρωί, όταν οι εχθροί αποχώρησαν, έθαψαν τον Ετεοκλή (23-25, 900-902) και άφησαν εκτεθειμένη τη σορό του Πολυνείκη, βορά στα όρνια και τα άγρια θηρία. Ο Willink εικάζει πως, δεδομένων των στίχων 23-25, η σορός του Ετεοκλή μεταφέρθηκε στο βασιλικό ανάκτορο, όπου οι γυναίκες της οικογένειας θα προχωρούσαν στο εθιμοτυπικό της περιποίησης του νεκρού, βλ. Ehrenberg (1954) 109 · Willink (2010) 687-688.

<sup>188</sup> Panoussis (2002) 19.

τιμῶσιν ἐξ ἴσου πατρί (643-644) και όχι ἀνωφέλητα τέκνα (645) που θα πληγώνουν τον πατέρα και θα αποτελούν αφορμή χλευασμού του οἴκου από τους ἐχθρούς (646-647). Η αυταρχικότητά του επεκτείνεται και στην προσωπική επιλογή του γιου του σε σχέση με τη μνηστή του. Ο Αίμονας αντιμετωπίζεται ως ο παῖς (648) που δεν θα πρέπει να καμφθεῖ ὑφ' ἡδονῆς / γυναικός (648-649), αλλά οφείλει να περιφρονήσει την ηρώιδα (653), η οποία θα είναι κακῆ ζύνευνος ἐν δόμοις (651).

Ο Κρέοντας, αν και αγαπά τον Αίμονα, συμπεριφέρεται με σκληρότητα καθώς αντιμετωπίζει μονοδιάστατα τη σχέση τους και αποκλείει τον σεβασμό στην αυθύπαρκτη προσωπικότητα και στο δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης. Εκδηλώνει τη φιλόστοργη διάθεσή του, όταν ελλοχεύει ο κίνδυνος να χάσει τον γιο του και κυρίως, όταν τον στερείται. Τον παρακαλά γονυπετής (1230) να απομακρυνθεῖ από την υπόγεια σπηλιά, τον τόπο εγκλεισμού της Αντιγόνης, και θρηνεῖ γοερά, όταν τον χάνει εξαιτίας του. Αναγνωρίζει τη μοναδικότητα των οικογενειακών σχέσεων με την αυτοχειρία του Αίμονα και της Ευρυδίκης, της συζύγου του (1269, 1319, 1340-1341) και την καταστροφή του πατριαρχικού οἴκου του (1345), στον οποίον κυριάρχησε ο ισχυρός δεσμός μητέρας και τέκνου (1302-1304).<sup>189</sup> Επιζητεῖ τον θάνατο (1328-1332) μετά την απώλεια των δικών του ανθρώπων (1300), τους οποίους δεν σεβάστηκε (1339), και μέχρι να τους απαντήσει παραδέχεται πως θα τον ακολουθεῖ πότμος δυσκόμιστος (1346).

Ο Θηβαῖος ἄρχοντας φέρεται δεσποτικά στους φίλους του και δεν εκφράζει επίσης την πρὸς εὐνοϊαν ἀδελφιδῶν και ἀγάπησιν.<sup>190</sup> Αγνοεῖ τις ηθικές υποχρεώσεις που υφίστανται μεταξύ των συγγενών και υποτιμᾷ τον δεσμό που τον συνδέει με τον νεκρό Πολυνείκη<sup>191</sup> και με την Αντιγόνη. Οι γιοι του Οιδίποδα υπήρξαν ἐχθροί. Ο Κρέοντας όμως λησμονεῖ ή επιλέγει να λησμονεῖ το γεγονός ότι ο Ετεοκλής ἔφερε εξίσου μερίδιο ευθύνης στη μιανή πράξη που συντελέστηκε από κοινού με τον αδελφό του.<sup>192</sup> Θεωρεῖ ἄνδρα δυσμενῆ (187) μόνον τον Πολυνείκη, που κατέφυγε στο Ἄργος και εκστράτευσε εναντίον της πατρικής γης, και διατάζει να παραμείνει η

---

<sup>189</sup> Segal (1981) 194.

<sup>190</sup> Πλούτ. *Ηθικ.* 492 C.

Ο Απόλλων Πατρῶος και ο Ζεὺς Ἐρκεῖος ἦταν οι θεοί στους οποίους ἔπρεπε να εκδηλώνουν την πίστη τους οι υποψήφιοι ἄρχοντες, οι οποίοι ὀφείλαν κατ' ἐπέκταση να τιμούν τον ιερό δεσμό της συγγένειας, βλ. Αριστ. *Αθην. Πολιτ.* LV 3.

<sup>191</sup> Blundell (1989) 119 · Foley (2001) 32 · Foley (2003) 62.

<sup>192</sup> Else (1976) 41.

σορός του εκτεθειμένη (29, 203-206).<sup>193</sup> Είχε διακηρύξει, άλλωστε, στους πολίτες από την αρχή της βασιλείας του πως δεν θα αποδεχόταν ως *φίλον* (187) τον *έχθρόν* της πόλης.<sup>194</sup> Ο Σ αναφέρει πως στον εξαγγελτικό του λόγο μακρηγορεί λόγω του *άπεχθοῦς κηρύγματος* για τα αδέλφια (192): *πρῶτον μὲν ἐγκωμιάζει τὸν Ἐτεοκλέα ὕστερον δὲ ἐλέγχει τὸν Πολυνεΐκη καὶ δείκνυσιν αὐτὸν μίσους ἄξιον καὶ τῆς τοιαύτης τιμωρίας*.<sup>195</sup>

Ο Κρέοντας καταφέρεται εναντίον του Πολυνεΐκη σε διπλό αριθμό στίχων (198-206) σε σχέση με την Αντιγόνη, η οποία γνωστοποιεί τη διαταγή του στην Ισμήνη (26-30), προκειμένου να εγείρει το μίσος του θηβαϊκού λαού εναντίον του νεκρού. Κατά την κρίση του, ο φυγὰς (200) Πολυνεΐκης επέστρεψε στην προγονική γη ως *έχθρός*. Τον κατηγορεί πως πυρπόλησε την *πατρώαν γῆν* (199), τους *ἀμφικίονας / ναούς* (285-286) και τα *ἀναθήματα* (286), ασέβησε απέναντι στους *ἐγγενεῖς* (199) θεούς, αφαίρεσε τη ζωή των συμπολιτών του, επιδίωξε την υποδούλωσή τους (201-202) και την κατάλυση της νομιμότητας (287). Ο πλεονασμός και η παρήχηση του ρ στην έκφραση *πυρὶ / πρήσαι κατ' ἄκρας* (200-201) και οι εικόνες του ολέθρου αναπαριστούν την πρωτόγονη αγριότητα του Πολυνεΐκη παραπέμποντας στη γλώσσα του Ομήρου,<sup>196</sup> ο οποίος εξεικονίζει την αποθηρίωση του πολεμιστή στο πεδίο της μάχης.

Ο Θηβαίος ηγεμόνας κατατάσσει τον Πολυνεΐκη στους κακούς (288). Είναι *ούχθρός* (522), ο οποίος και μετά θάνατον δεν μπορεί να θεωρηθεί *φίλος* (522). Οι θεοί, όπως δηλώνει με σαρκασμό, δεν θα ήθελαν να τον τιμήσουν, αφού είναι προδότης και ιερόσυλος (198-202, 285-287) και όχι ευεργέτης της πόλης. Πιστεύει στη σύμφωνη γνώμη τους<sup>197</sup> και πως η πόλη θα αποφύγει την απειλή του μιάσματος

---

<sup>193</sup> Πρόκειται για ασυνήθιστη αλλά όχι μοναδική περίπτωση τιμωρίας αναφορικά με τη στέρηση απόδοσης νεκρικών τιμών. Ο Πλάτωνας στους *Νόμους* αναφέρεται στον φόνο *οικείων* προσώπων που τιμωρείται με εγκατάλειψη της σορού του εγκληματούντος εκτός των συνόρων της χώρας, βλ. Bowra (1944) 70 και σημ.1 και 2. Το διάταγμα, ωστόσο, του Κρέοντα καθιστά απίθανη την ταφή του Πολυνεΐκη ακόμη και εκτός θηβαϊκής γης, βλ. Ehrenberg (1954) 29. Ο Σοφοκλής όμως αναγνώριζε την απόδοση των νεκρικών τιμών ως ιερό καθήκον για το οποίο δεν επιτρεπόταν εξαιρέσεις, βλ. Bowra (1944) 64.

<sup>194</sup> Η Blundell υποστηρίζει ότι η ιδεολογική τοποθέτηση του Κρέοντα εναρμονίζεται με τις αντιλήψεις περί φιλοπατρίας της δημοκρατικής Αθήνας, βλ. Blundell (1989) 118.

<sup>195</sup> Papageorgius (1888) ad 192.

<sup>196</sup> Panoussis (2002) 14.

<sup>197</sup> Knox (1983) 14.

από την εκτεθειμένη σορό του Πολυνεΐκη, αφού οι θνητοί δεν μπορούν να μολύνουν τους θεούς (1043-1044).<sup>198</sup> Ο Κρέοντας ακολουθεί, κατά την κρίση του, τη θεϊκή βούληση. Τρέφει την πεποίθηση πως και οι θεοί εμφορούνται από το αίσθημα της φιλοπατρίας<sup>199</sup> και την αντίληψη πως οι *έχθροί* πρέπει να τιμωρούνται, μεταθέτοντας τη σιμωνίδα δικαιοσύνη στο θεϊκό βασίλειο.<sup>200</sup>

Στην *Αντιγόνη* όμως κυρίαρχη είναι η ιδεολογική αντιπαλότητα<sup>201</sup> μεταξύ του Κρέοντα και της ομώνυμης ηρωίδας λόγω διάστασης *ἥθους* και αρχών.<sup>202</sup> Για την *Αντιγόνη* ο *νόμος* προέρχεται από τους θεούς (540, 519, 905-908, 913-914), ενώ για τον Κρέοντα ο *νόμος* είναι κοσμικός. Τον ταυτοποιεί με τα προσωπικά του διατάγματα και απαιτεί υπακοή και πειθαρχία (175-191).<sup>203</sup> Η ηρωίδα προτάσσει την αφοσίωση στους νεκρούς *οἰκείους* της και στους άγραφους ηθικούς νόμους, ενώ ο Κρέοντας φανερώνει, κατά τις προγραμματικές του δηλώσεις, πως εστιάζει το ενδιαφέρον του στην πόλη.<sup>204</sup> Η σύγκρουσή τους καθίσταται αναπόφευκτη. Η ηρωίδα αντιδρά και οδηγείται ενώπιον του Κρέοντα από τον φύλακα, ο οποίος φρουρούσε τον νεκρό Πολυνεΐκη (253).

Ο κατάπληκτος Κρέοντας ελέγχει την *Αντιγόνη* για το ενδεχόμενο να αγνοούσε το διάταγμά του (447), ευελπιστώντας να αισθανθεί πιο ασφαλής και όχι επειδή επιθυμεί να της παράσχει τη δυνατότητα δικαιολόγησης της συμπεριφοράς της. Η επανάληψη της προσωπικής ανωνυμίας δευτέρου προσώπου σε αιτιατική πτώση (441) και η άρνησή του να κατονομάσει την ηρωίδα φανερώνουν εξαρχής τον επιθετικό τόνο του και το περιφρονητικό ύφος του.<sup>205</sup> Θεωρεί την προφορική του διακήρυξη *νόμον* (449) και παραγνωρίζει το γεγονός πως αποδυναμώνεται η ισχύς της απαίτησης του για υπακοή, αφού εκφράστηκε κατά τη βούλησή του και δεν

---

<sup>198</sup> Blundell (1989) 129.

<sup>199</sup> Ehrenberg (1954) 55.

<sup>200</sup> Webster (1996) 83.

<sup>201</sup> Else (1976) 96.

<sup>202</sup> Goheen (1951) 75 · Bowra (1944) 96 · Knox (1966) 102 · Segal (1981) 179, 185, 189 · Griffith (1999) 35 · Etxabe (2013) 87-88.

<sup>203</sup> Η αντιπαράθεση *φύσις-νόμος* κυριαρχεί τον 5<sup>ο</sup> π.Χ. αιώνα. Η *Αντιγόνη* υπεραμύνεται των σχέσεων που ο άνθρωπος κατέχει *εκ φύσεως* και εναντιώνεται σε εκείνες που δημιουργούνται με τη δύναμη και τον εξαναγκασμό, βλ. Segal (1981) 155.

<sup>204</sup> Blundell (1989) 116.

<sup>205</sup> Panoussis (2002) 16.

επέτρεψε την άσκηση κριτικής.<sup>206</sup> Εχθρεύεται την Αντιγόνη από τον φόβο της ταύτισης της θηβαϊκής κοινής γνώμης μαζί της, αφού δεν ξεχνά πως ο Χορός είχε έμμεσα εκδηλώσει την αντίθεσή του στο βασιλικό διάταγμα, αναφέροντας πως το έργο της ταφής ίσως να ήταν *θειλάτον* (278). Φοβάται τη γελοιοποίησή του στους *έχθρους* του, αλλά και το ενδεχόμενο να αποδειχθεί κατώτερος από μία γυναίκα (677-680).<sup>207</sup> Δεν αποτελεί σύμπτωση το γεγονός ότι ο Κρέοντας είναι το μοναδικό πρόσωπο που χρησιμοποιεί τον όρο *γυνή* (651) για την Αντιγόνη. Φανερώνει τις τάσεις μισογυνισμού που τον χαρακτηρίζουν αποδοκιμάζοντάς την όχι μόνον ως παραβάτη της διαταγής του, αλλά και ως *γυνή* που αντιπαραβάλλεται με τον *άνδρα* (484).<sup>208</sup>

Η Αντιγόνη είναι ακόμη, κατά την άποψη του Κρέοντα, *δοῦλος* (479) και δεν επιτρέπεται να εκφράζεται ελεύθερα και να αυτενεργεί. Η πράξη της χαρακτηρίζεται *ὔβρις* (480) απέναντι στους *νόμους τοὺς προκειμένους* (481) και η αγέρωχη στάση και παραδοχή της ενέργειάς της *ὔβρις δευτέρα* (482). Ο Θηβαίος ηγέτης αδιαφορεί που η Αντιγόνη είναι κόρη της *ἀδελφῆς* του (486), η *ὀμαιμονεστέρα* (486) συγγενής. Παραβλέπει πως είναι ο κηδεμόνας της, επιφορτισμένος με την ηθική υποχρέωση να διασφαλίσει τον γάμο της,<sup>209</sup> και της στερεί το δικαίωμα να αποδώσει τις νεκρικές τιμές στους δικούς της ανθρώπους. Θα τη θανατώσει (658) έχοντας συνείδηση πως περιφρονεί την πίστη στον δεσμό της συγγένειας,<sup>210</sup> τον οποίον προστατεύει ο *ἔρκειος* Δίας (487). Δεν τη συγχωρεί που μόνον αυτή από όλους τους Καδμείους αντιμάχεται τη διαταγή του (510, 655-656) και επιθυμεί να αποδώσει νεκρικές τιμές στον Πολυνείκη που αρμόζουν μόνον στον Ετεοκλή (516).

Ο Κρέοντας καταδικάζει συνεχώς την ανυπακοή της ηρωίδας. Πιστεύει πως ενταφιάζοντας η Αντιγόνη τον Πολυνείκη αντιστρατεύεται την ευνομούμενη πολιτεία που εκείνος κυβερνά και πως αποπειράται να σφετεριστεί την εξουσία του (525). Η σκέψη του είναι επικεντρωμένη στην πόλη (518), ενώ της Αντιγόνης στη γη όπου είναι θαμμένοι οι νεκροί αγαπημένοι της.<sup>211</sup> Η *χθών* για τον Κρέοντα ορίζεται με πολιτικά κριτήρια, μια περιοχή για την οποία θα πρέπει κανείς να πολεμήσει, να

---

<sup>206</sup> Blundell (1989) 128.

<sup>207</sup> Panoussis (2002) 17.

<sup>208</sup> Goldhill (1986) 98 · Griffith (2001) 132.

<sup>209</sup> Foley (2001) 175.

<sup>210</sup> Knox (1966) 82.

<sup>211</sup> Else (1976) 44 σημ. 32.

προστατεύσει, να κυβερνήσει, ενώ για την Αντιγόνη είναι η γενέθλια γη, ο δότης της ζωής και ο αποδέκτης των νεκρών.<sup>212</sup>

Η ηθική αντίληψη της ωφέλειας των *φίλων* και της ζημίας των *έχθρων* επεκτείνεται από τον κυβερνήτη της Θήβας και στη γυναίκα που εισέρχεται στον *οἶκον*,<sup>213</sup> γι' αυτό η Αντιγόνη είναι καταδικασμένη στη συνείδησή του και ως σύζυγος. Η ηρωίδα δεν είναι η ταιριαστή νύμφη (568) για τον γιο του αλλά το *ψυχρὸν παραγκάλισμα* (650). Τη μισεί και την κατατάσσει στις κακές γυναίκες (571) λόγω της δημόσιας ανυπακοής της.<sup>214</sup> Η Αντιγόνη είναι για τον Κρέοντα ένας *φίλος κακός* που ισοδυναμεί με το *μειζὸν ἔλκος* (652).

Ο βασιλιάς της Θήβας όμως είναι ικανοποιημένος που επέβαλε τη βούλησή του (498), αφού έχει συλλάβει και διατάζει την τιμωρία του παραβάτη της διαταγής του. Έχοντας απαξιώσει την Αντιγόνη, αφού της ανταπέδωσε τον προσβλητικό χαρακτηρισμό του ανόητου ανθρώπου (562),<sup>215</sup> ομολογεί απροκάλυπτα πως η απόφασή του για την καταδίκη της είναι αμετάκλητη (567). Δεν θα επιτρέψει στα *ἐγγενῆ φύσει* (659)<sup>216</sup> να τον εκθέσουν στους *ἔξω γένους* (660). Έχει δεσμευτεί, άλλωστε, απέναντι στους πολίτες που κυβερνά να είναι *δίκαιος* (662), όπως *χρηστός* (662) είναι *ἐν τοῖς οἰκείοισιν* (661). Το ρήμα *κτενῶ* (658) είναι δηλωτικό της αποφασιστικότητάς του. Θα εμποδίσει την Αντιγόνη να προκαλέσει αναρχία (672) στον *οἶκον* (674) και στην πόλη.

Επιθυμώντας όμως ο Κρέοντας να αποποιηθεί την ευθύνη της δυσοίωνης μοίρας της ηρωίδας, αναιρεί την αρχική ποινή και την αντίληψη πως οι θνητοί δεν μπορούν να μιάνουν τους θεούς.<sup>217</sup> Δεν θα τιμωρήσει την Αντιγόνη με *φόνον δημόλευστον ἐν πόλει* (36), αλλά θα την εγκαταλείψει ζωντανή *ἐν πετρῶδει κατώρυχι* (774),<sup>218</sup> ὅπως

---

<sup>212</sup> Segal (1981) 172-173.

<sup>213</sup> Goldhill (1986) 99-100.

<sup>214</sup> Blundell (1989) 121.

<sup>215</sup> Η Αντιγόνη νωρίτερα είχε αποκαλέσει τον Κρέοντα *μῶρον* (470).

<sup>216</sup> *Τὰ ἐγγενῆ φύσει* είναι οι συγγενείς εξ αίματος, βλ. Jebb (1900) ad 659.

<sup>217</sup> Blundell (1989) 129.

<sup>218</sup> Η πρωιμότερη καταγραφή της ποινής του εγκλεισμού εντοπίζεται στην ιστορία της Αλόπης, κόρης του βασιλιά της Ελευσίνας Κερκύονα, η οποία θάφτηκε ζωντανή, επειδή ισχυρίστηκε πως ο Ποσειδώνας ήταν ο πατέρας του γιου της Ιπποθώοντος. Η τροφή που συνήθως αναφερόταν ήταν ένα κομμάτι ψωμί, γάλα, νερό και λάδι. Ο εγκλεισμός θα πρέπει να ήταν ποινή των προϊστορικών χρόνων που επιβαλλόταν σε άγαμες κόρες βασιλικής καταγωγής, βλ. Musurillo (1967) 40-41 σημ. 1.

*μίασμα πᾶσ' ὑπεκφύγη πόλις* (776), κατά τον ισχυρισμό του.<sup>219</sup> Δεν παύει, ωστόσο, να εκφράζει την εχθρικήτά του και την αγωνία του για τον αντίκτυπο της πράξης της ηρωίδας. Η επανεμφάνισή του επί σκηνής και η διακοπή του κομμού της δηλώνουν τις ενδόμυχες ανησυχίες του. Οι προσταγές του πρέπει να υλοποιηθούν, ώστε να αποκατασταθεί η κλονισμένη εξουσία και αυτοπεποίθησή του.<sup>220</sup> Ο Κρέοντας δεν σταματά όμως και να ειρωνεύεται την Αντιγόνη. Τη συμβουλεύει να παρακαλέσει τον Άδη, ώστε να ξεφύγει από τον θάνατο (777-778), και να μην θρηνεί μάταια (883-884). Διατάζει τους φρουρούς να την αφήσουν χωρίς χρονοτριβή *μόνην ἔρῃμον* (887) και με κυνικότητα την προτρέπει να χάσει κάθε ελπίδα σωτηρίας (935-936). Δεν μεταφέρει τη σορό της, όταν εκείνη αυτοχειριάζεται ἐγκλειστη στο *ἔρμα τυμβόχωστον* (848), μαζί με το νεκρό σώμα του Αίμονα, αφού αδιαφορεί για τη γυναίκα που προκάλεσε τον θάνατο του γιου του.<sup>221</sup>

Κατά τον Κρέοντα, υπόλογη για την παράβαση του βασιλικού διατάγματος είναι όχι μόνον η Αντιγόνη αλλά *χῆ ζύναιμος* (488), η Ισμήνη. Προτίθεται να θανατώσει και *νιν* (491), αποφεύγοντας να την κατονομάσει. Αντικρίζοντάς την μαινόμενη στο εσωτερικό του ανακτόρου υποψιάζεται την ενοχή της, τη σύμπραξή της στην ταφή του Πολυνείκη.<sup>222</sup> Είναι πεπεισμένος πως η Ισμήνη αμφισβήτησε την εξουσία του (493) και επιδιώκει να απεκδυθεί την ευθύνη της (495-496). Είναι η συγγενής που αποδείχεται *ἔχιδν'* (531), αφού επιθυμεί, παραβιάζοντας τη διαταγή του, να ανατρέψει την εξουσία του (532). Μαζί με την Αντιγόνη είναι οι δύο *ἄτα κάπαναστάσεις θρόνων* (533) που ραδιουργούν και εναντιώνονται στη διακυβέρνησή του, γι' αυτό την περιφρονεί αποκαλώντας την επίσης *ἄνουν* (562). Την απαλλάσσει

---

<sup>219</sup> Η μετατροπή της ποινής της Αντιγόνης από τον Κρέοντα αξιολογείται διαφορετικά από τους μελετητές. Ο Knox ισχυρίζεται πως ο Κρέοντας προσδοκά την υποχώρησή της, άποψη με την οποία διαφωνούν οι Schmid & Stählin. Ο Panoussis υποστηρίζει ότι ο Κρέοντας είναι σχεδόν πεπεισμένος μετά τον στίχο 567 ότι η Αντιγόνη θα οδηγηθεί στην αυτοχειρία και προτιμά να την αφήσει να πράξει από μόνη της αυτό που ο ίδιος προσδοκούσε. Ο Jebb πρεσβεύει πως η αλλαγή της στάσης του οφείλεται στην επιθυμία του να αποφύγει τη φυσική βία. Ο Bowra αναφέρει ότι ο Κρέοντας ευελπιστεί να αποτρέψει τη μάνητα των θεών και να διασώσει την αξιοπρέπειά του, ενώ η Blundell πως ο Κρέοντας φοβάται την εξέγερση και τη δημόσια κατακραυγή, βλ. Schmid & Stählin (1959) 352· Knox (1966) 72· Panoussis (2002) 21-22· Etxabe (2013) 216 σημ. 24.

<sup>220</sup> Panoussis (2002) 22.

<sup>221</sup> Linforth (1961) 246.

<sup>222</sup> Ο Κρέοντας συμπεριφέρεται ως πραγματικός τύραννος, ο οποίος, σύμφωνα με την αριστοτελική σκέψη, υποψιάζεται τους *φίλους* του, βλ. Bowra (1944) 73 και σημ. 4.

όμως από την τιμωρία, αποδεχόμενος την παραίνεση του Χορού και προφανώς επηρεασμένος από τα λόγια του Αίμονα,<sup>223</sup> και δεν καταδικάζει σε θάνατο την *μηθιγοῦσαν* (771) τη σορό του Πολυνείκη.

Η τραγικότητα της *Αντιγόνης* έγκειται στη συγγενική σχέση των δραματικών προσώπων.<sup>224</sup> Ο κυβερνήτης της Θήβας εχθρεύεται τελικά και τον γιο του που αποπειράται να υπερασπιστεί την ηρώιδα. Η ομογνωμία τους, όταν ο Αίμονας τον συνάντησε ανήσυχος (633), ήταν φαινομενική. Ο Θηβαίος άρχοντας απορρίπτει κάθε παραίνεση του γιου του, αφού τον θεωρεί ακατάλληλο λόγω ηλικίας συμβουλάτορα (726-727). Τον κατηγορεί ότι *τῆ γυναικί συμμαχεῖ* (740) λόγω της επιμονής του να τον μεταπείσει αναφορικά με την τιμωρία της Αντιγόνης και φανερώνεται επιθετικός. Απευθύνεται στον Αίμονα σε τρίτο πρόσωπο (740) και τον προσφωνεί με σκαιότητα *παγκάκιστον* (742) εκλαμβάνοντας την υικὴ στοργή ως αντιδικία. Διαφορεί για την προειδοποίησή του *πως καταπατά τιμὰς τὰς θεῶν* (745) και τον αποκαλεί *μιαρὸν ἦθος* (746) εξαιτίας της σχέσης του με την Αντιγόνη.<sup>225</sup> Ο Κρέοντας είναι πεπεισμένος πως ο Αίμονας είναι υποχείριο της ηρώιδας (746), ένας *θρασύς* (752) νέος που απειλεί τον πατέρα του και τον κολακεύει (756) στην απέλπιδα προσπάθειά του να τη σώσει. Είναι αποφασισμένος να τιμωρήσει παραδειγματικά τον άνδρα (768) που κομπορημονεί υπερασπιζόμενος την αγάπη του για τη μνηστή του. Διατάζει να πεθάνει η Αντιγόνη παρουσία του (760-761) αδιαφορώντας για τον αντίκτυπο που θα έχει ο θάνατός της στον γιο του.

---

<sup>223</sup> Bowra (1944) 103.

<sup>224</sup> Osborne (2012) 274-275.

<sup>225</sup> Oudemans & Lardinois (1987) 184.



### 4.3. Τα φιλάδελφα δάκρυα της Ισμήνης

Μετά την τροπή των Αργείων σε φυγή, του εχθρικού στρατού του οποίου ηγήθηκε ο Πολυνείκης, η Ισμήνη παραμένει στον γυναικωνίτη, απ' όπου αποχωρεί μετά το κάλεσμα της Αντιγόνης (18-19). Αγνοεί την είδηση (11) που σχετίζεται με την τύχη των *φίλων* (11) και δεν υποσιάζεται πως η αδελφή της θα της αποκαλύψει μία είδηση που αφορά μόνον τον έναν τους αδελφό.<sup>226</sup> Ο ψυχικός της πόνος όμως για την απώλεια του Ετεοκλή και του Πολυνείκη, οι οποίοι χάθηκαν σε μία ημέρα (13-14), και η συνειδητοποίηση πως τα μόνα εναπομείναντα εν ζωή μέλη του πατρικού *οἴκου* είναι η Αντιγόνη και εκείνη εντοπίζονται στο σχήμα του κύκλου *δυοῖν ἀδελφοῖν ἔστερήθημεν δύο* (13).

Η Ισμήνη, ωστόσο, όταν καθίσταται ενήμερη για την απαγόρευση από τον Κρέοντα της ταφής του Πολυνείκη (26-30) και αντιλαμβάνεται πως στα λόγια και στο ύφος της αδελφής της διαφαίνεται η πρόθεσή της να εναντιωθεί στη βούλησή του, διστάζει (39-40, 47) και χαρακτηρίζει την επικείμενη πράξη της ηρωίδας *κινδύνευμα* (42).<sup>227</sup> Δεν προτίθεται να οδηγηθεί στην αυτοθυσία υπερασπιζόμενη τις αρχές της, αλλά προσπαθεί εναγωνίως να αποτρέψει την Αντιγόνη προβάλλοντάς της επιχειρήματα πρώτιστα συναισθηματικού και κατόπιν λογικού χαρακτήρα. Της υπενθυμίζει τα *οἴκεῖα κακά*, την πατροκτονία, την αιμομιξία, την αδελφοκτονία και την αναγκαιότητα υπακοῆς λόγω φύσης (61-62)<sup>228</sup> και θέσης (63-64) στους άρχοντες. Ο ρεαλισμός της Ισμήνης αντίκειται στον ιδεαλισμό της Αντιγόνης.

Η ηρωίδα δεν θα πρέπει, κατά την κρίση της Ισμήνης, να παραβεί την *ψῆφον* (60), τη συλλογική έκφραση, των *τυράνων* (60), του άρχοντα με την απόλυτη εξουσία δοσμένη από την πόλη, και να αγνοήσει το γεγονός ότι οι πολίτες τίθενται υπό τις διαταγές του κυβερνώντος, όπως εμφανίζεται μέσω του όρου *κράτη* (60). Μπορεί η Ισμήνη να μην χρησιμοποιεί τον όρο *νόμον* για τη διαταγή του Κρέοντα αλλά τον όρο *ψῆφον* (60), υποστηρίζει όμως πως η παράβαση της βασιλικῆς διαταγῆς

---

<sup>226</sup> Griffith (1999) ad 11.

<sup>227</sup> Ο όρος χρησιμοποιείται 43 φορές στην ελληνική λογοτεχνία, δύο από τις οποίες ανήκουν στον Σοφοκλή. Η αξιοποίησή του, παρά την ύπαρξη του ισοδύναμου ουσιαστικού *κίνδυνος*, οφείλεται στο γεγονός ότι με τον νέο τύπο προσδίδεται επιβλητικότητα, βλ. Rutherford (2012) 73.

<sup>228</sup> Τα λόγια της Ισμήνης *πως γεννηθήκαμε γυναίκες* απηχούν τον *Ἐπιτάφιο Λόγο* του Περικλή, όπου ο ηγέτης συνιστά στις γυναίκες να μην φανούν κατώτερες της φύσης τους, βλ. Ehrenberg (1954) 144.

και εξουσίας προσομοιάζει στην έκλυση της νομιμότητας (59).<sup>229</sup> *Νόμος* συνεπώς, σύμφωνα με τα πιστεύω της, είναι η απόλυτη υπακοή στους άρχοντες.<sup>230</sup>

Η Ισμήνη κρίνει αδήριτη την τήρηση του μέτρου που υπαγορεύει η φρόνηση και εκφράζει την πεποίθηση πως η πρόθεση της αδελφής της ενέχει το απραγματοποίητο, όπως επισημαίνεται μέσω της επανάληψης του όρου *ἀμήχανος* (79, 90, 92). Η ίδια δεν θα αποδώσει τα *πρέποντα* στον νεκρό Πολυνείκη φοβούμενη τη σωματική της ακεραιότητα (59). Αναγνωρίζει όμως πως η ανώτερη πράξη της Αντιγόνης εκκινείται από την *θερμὴν καρδίαν* (88) της, αν και είναι παρακινδυνευμένη, αφού θα απειληθεί η ζωή της λόγω της παρακοής της. Αδυνατεί, ωστόσο, να εναντιωθεί *τοῖς ἐν τέλει βεβῶσι* (67) και είναι πρόθυμη να αποδεχτεί *κάτι τῶνδ' ἀλγίονα* (64). Πιστεύει στην αδελφική αγάπη, αλλά λυπάται που δεν μπορεί να την υπερασπιστεί (65-66).

Η αδύναμη όμως Ισμήνη έχει συναίσθηση της αμοιβαιότητας της αγάπης που διεκδικεί η Αντιγόνη, αφού παραδέχεται πως πορεύεται *τοῖς φίλοις ὀρθῶς φίλη* (99).<sup>231</sup> Με τη χρήση του άρθρου επιτρέπεται να εννοηθεί πως ανάμεσα σε αυτούς τους *φίλους* συμπεριλαμβάνεται και η ίδια.<sup>232</sup> Είχε εκφράσει, άλλωστε, τον υπερβολικό της φόβο στο ενδεχόμενο να στερηθεί την Αντιγόνη (82) και την πρόθεση να της συμπαρασταθεί αποσιωπώντας το παράτολμο εγχείρημά της, όταν συνειδητοποίησε την αμετάκλητη απόφασή της (84-85).

Η Ισμήνη εκδηλώνει τα συναισθήματά της προς την Αντιγόνη, όταν η ηρωίδα συλλαμβάνεται. Η ψυχική της ταραχή φανερώνεται μέσω του παρομοιαστικού λόγου. *Νεφέλη ὀφρύων ὕπερ αἱματόεν / ῥέθος αἰσχύνει* (528-529) και υγραίνει την *εὐῶπα παρειάν* της (530). Η Ισμήνη χύνει *φιλάδελφα δάκρυ'* (527) αναλογιζόμενη τη δυσοίωνη μοίρα της αδελφής της και παρακινημένη από απόγνωση απορρίπτει τη ζωή.<sup>233</sup> Αναγκάζεται από την απειλή του επικείμενου θανάτου της ηρωίδας να παραδεχτεί ενώπιον του Κρέοντα τη συμμετοχή της σε μια πράξη (536-537) στην οποία υπήρξε αμέτοχη. Δεν φοβάται τον Θηβαίο άρχοντα, αλλά το ενδεχόμενο της άρνησης της αδελφής της να δεχτεί τη συνενοχή της.<sup>234</sup> Απαξιώνει τη ζωή της χωρίς την παρουσία της (548) και αποζητά την αποδοχή της. Θέλει να συμμεριστεί την τύχη

---

<sup>229</sup> Knox (1966) 63.

<sup>230</sup> Harris (2006) 64.

<sup>231</sup> Blundell (1989) 109.

<sup>232</sup> Jebb (1900) ad 99 · Konstan (1996) 84 σημ. 31.

<sup>233</sup> Blundell (1989) 141.

<sup>234</sup> Panoussis (2002) 74.

της (554), για να εξιλεωθεί προς εκείνη και τον νεκρό Πολυνεΐκη (544-545). Επισημαίνοντας, ωστόσο, πως η δυστυχία αποστερεί τους ανθρώπους από τη φρόνηση (563-564), αφήνει να εννοηθεί πως ακόμη θεωρεί τη μεταστροφή της και το εγχείρημα της Αντιγόνης *ἕξαμαρτία* (558).<sup>235</sup>

Η στέρηση των *φίλων* οδηγεί όμως την Ισμήνη στην έλλειψη αυτοπειθαρχίας. Χαρακτηριστική είναι η παραδοχή της απροσδιοριστίας των συναισθημάτων της (17), όταν συνομιλεί με την Αντιγόνη, αλλά και η αντιλογία της προς τον Κρέοντα, ο οποίος είναι αποφασισμένος να τιμωρήσει την ηρωίδα. Η Ισμήνη επαναλαμβάνει ενώπιον του κυβερνήτη της Θήβας την αδυναμία της να συνεχίσει να ζει χωρίς την αδελφή της (566) και αιφνιδιάζει, όταν αναφέρεται στη σύζυγο (568) του γιου του προσπαθώντας να τον μεταπείσει. Παρακαλεί για τη ζωή της Αντιγόνης προς χάριν του Αίμονα (568),<sup>236</sup> πιστεύοντας πως είναι η μόνη ταιριαστή σύντροφος (570) για τον γιο του Κρέοντα,<sup>237</sup> και εναντιώνεται στην ενοχοποίηση της αδελφής της (571), καθώς και στη συνακόλουθη περιφρόνηση του Αίμονα.

Η απόδοση και ερμηνεία της έκφρασης *Ἦ φίλταθ' Αἴμον* (572), που χαρακτηρίζεται από έντονη συναισθηματική φόρτιση, έχει προκαλέσει τη διχογνωμία των μελετητών. Ο Else αναφέρει ότι ο στίχος 572 αποδίδεται από τα χειρόγραφα και τον Σχολιαστή στην Ισμήνη, ενώ πρώτος ο Aldus Manutius τον απέδωσε στην Αντιγόνη.<sup>238</sup> Οι Kamerbeek και Kitto θεωρούν πως δεν συνάδει η Ισμήνη να αποκαλεί *φίλτατον* τον Αίμονα και μάλιστα παρουσία της Αντιγόνης.<sup>239</sup>

Διαφοροποιημένη όμως προσέγγιση επιχειρούν ορισμένοι μελετητές εστιάζοντας στην έκφραση συμπαράστασης και κατανόησης από την Ισμήνη προς τον Αίμονα. Οι Lloyd - Jones & Wilson πρεσβεύουν πως η Ισμήνη ήδη μιλώντας και στον στίχο 570 είναι πιθανότερο σε σχέση με την Αντιγόνη να εκφράζει ευγενικά αισθήματα

---

<sup>235</sup> Blundell (1989) 137.

<sup>236</sup> Tyrrell & Bennett (2008-2009) 8.

<sup>237</sup> Ο Etxabe πρεσβεύει πως από τη συγκεκριμένη οπτική γωνία θα πρέπει να παρατηρηθεί η στάση της Ισμήνης και να μην συσχετιστεί με την επικρατούσα θέση πως ο γάμος μεταξύ πρώτων εξαδέλφων ήταν επιθυμητός, όταν ο πατέρας της κόρης πέθαινε χωρίς να αφήσει άνδρες απογόνους, ώστε η πατρική περιουσία να παραμείνει στην οικογένεια, βλ. Etxabe (2013) 215 σημ. 6.

<sup>238</sup> Else (1976) 56-57 · Griffith (1999) ad 572-576.

Υποστηρικτές της άποψης πως ο στίχος εκφέρεται από την Αντιγόνη είναι οι Boeckh, Wunder, Bergk, Campbell, Jebb, Pearson, Gerhard Müller και Dawe, βλ. Lloyd - Jones & Wilson (1990b) ad 572.

<sup>239</sup> Tyrrell & Bennett (2008-2009) 9-10.

απέναντι στον Αίμονα και πως η έκφραση του Κρέοντα *ἄγαν γε λυπεῖς* (573) αποδίδει με βεβαιότητα την ενόχλησή του για τη συνεχιζόμενη επιχειρηματολογία της.<sup>240</sup> Ο Linforth αποδίδει τον στίχο στην Ισμήνη επισημαίνοντας ότι ο υπερθετικός δεν υπαινίσσεται αναγκαστικά την ερωτική αγάπη, εκείνη που υποτίθεται πως τρέφει η Αντιγόνη για τον Αίμονα, αφού χρησιμοποιείται συχνά για να απευθυνθεί κάποιος σε πρόσωπα με τα οποία δεν συνδέεται συναισθηματικά. Η Ισμήνη που έχει βιώσει τον δεσμό της Αντιγόνης με τον Αίμονα σκέφτεται τι σημαίνει η απώλεια της αδελφής της για τον γιο του Κρέοντα και μιλά από στοργή και για τους δύο.<sup>241</sup>

---

<sup>240</sup> Lloyd - Jones & Wilson (1990b) ad 572.

<sup>241</sup> Linforth (1961) 209.

#### 4.4. Ο Αίμονας υπέρμαχος των φίλων και αντίμαχος των έχθρων

Ο Αίμονας παρουσιάζεται αυτοβούλως ενώπιον του Κρέοντα με την προσδοκία να μεταστρέψει την ειλημμένη του απόφαση για την τιμωρία της Αντιγόνης. Οι μετοχές *ἔχων* (635) και *ἡγουμένου* (638) εκφέρονται με υποθετική χροιά και το ρήμα *ἀπορθοῖς* (636) έχει τη σημασία της ευχετικής οριστικής. Ο Αίμονας θα σεβαστεί την πατρική γνώμη, εάν είναι ορθή, και εύχεται ο Κρέοντας να τον καθοδηγεί σωστά. Είναι ο αφοσιωμένος γιος (635) που διακρίνει, αν και είναι νέος, πως η σωφροσύνη είναι *πάντων κτημάτων ὑπέρτατον* (684), γι' αυτό αντιμετωπίζει την επιμονή του πατέρα του με σύνεση. Επιδιώκει να τον προστατεύσει από τη μάνητα του Δία (487, 658-659),<sup>242</sup> του προστάτη της οικογενειακής εστίας, και των χθόνιων θεών (749), αλλά και από την κοινή γνώμη που είχε στραφεί ενάντια στη βασιλική διαταγή (690-691). Συνειδητοποιεί πως η ασέβεια προς τον συγγενικό δεσμό και τους άγραφους νόμους αποτελεί ὕβρη που επισείει την *τίσιν*. Επιστά την προσοχή στον Κρέοντα πως δεν εκτιμά τη λογική με την οποία τον προίκισαν οι θεοί (683) και επισημαίνει την αξία της πνευματικής ανεκτικότητας (683-687, 707-723) και την επικινδυνότητα της αμφισβήτησής της.

Ο γιος του Θηβαίου ηγεμόνα νιώθει εκ φύσεως επιφορτισμένος με την ηθική υποχρέωση να μεριμνά για τον Κρέοντα και να τον προστατεύει (688-689), αφού δεν υπάρχει γι' αυτόν *κτῆμα τιμιώτερον* (702) από την πατρική ευτυχία (703). Η βασιλική καταγωγή του δεν αποτελεί πρόσκομμα στο να αφουγκραστεί τη δυσμενή βούληση του θηβαϊκού λαού, η οποία δεν εκφράζεται λόγω του φόβου που προκαλεί η αυταρχικότητα του κυβερνήτη τους και πατέρα του (690, 693).<sup>243</sup> Προτρέπει με διακριτικότητα τον Κρέοντα να αποποιηθεί τον δογματισμό του (705-706) και να υπερβεί την αντίληψη πως είναι επονείδιστο κανείς να μαθαίνει (710-711), αφού ουδείς γεννιέται *πάντ' ἐπιστήμης πλέων* (721). Επισημαίνει την ανάγκη αναθεώρησης του βασιλικού διατάγματος και τη σημαντικότητα της διαλλακτικότητας (718) ανακαλώντας δύο εικόνες από τη νομοτέλεια της φύσης. Τα κλαδιά του δέντρου που αντιστέκονται στο ορμητικό ρεύμα κόβονται σύρριζα (712-714) και το πλοίο που

---

<sup>242</sup> Ο *Ἐρκειος Ζεύς* υπήρξε ο προστάτης της οικογένειας και ο βωμός του ήταν τοποθετημένος στον *αὔλειον χῶρον του οἴκου*, βλ. Linforth (1961) 205 · Segal (1981) 164.

<sup>243</sup> Ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* αναφέρει πως ο Σοφοκλής παρουσιάζει τον Αίμονα να υπερασπίζεται την Αντιγόνη ενώπιον του Κρέοντα μέσω της επινόησης πως άλλοι λένε τα όσα εκείνος ισχυρίζεται, βλ. Etxabe (2013) 99 και 216 σημ. 21.

πλέει με τεντωμένα τα πανιά ενάντια στον άνεμο καταποντίζεται (715-717). Ο Αίμονας, συγκαταλέγοντας τον εαυτό του στους συνετούς (723), επιζητεί να αποδείξει την πίστη του στον πατέρα του, την οποία επισημαίνει ακόμη και όταν υβρίζεται από εκείνον (741), αλλά και να κάμψει τη μισαλλοδοξία του και την υπεροψία του, χαρακτηριστικά των πνευματικά ρηχών ανθρώπων (709).

Η διπλωματικότητα του Αίμονα εκφρασμένη μέσα από τον αμφίσημο λόγο του (*ἔχων, ἀπορθοῖς* και *ἡγουμένου*, 635-638) εκπορεύεται και από την πρόθεσή του να προασπίσει τη ζωή της Αντιγόνης. Στην εκτενή ρήση του προς τον πατέρα του επικεντρώνεται στην ιερότητα και ανωτερότητα της πράξης της μνηστής του (695) υποστηρίζοντας πως της πρέπει τιμές ηρωίδας (699) και ότι δεν θα πρέπει να χαθεί σαν *ἀναξιωτάτη* (694). Ο Αίμονας ταυτίζεται συναισθηματικά με την Αντιγόνη εκφράζοντας όρους και σκέψεις που της ανήκουν, αλλά εκείνος δεν είχε ακούσει. Χρησιμοποιεί τον όρο *αὐτάδελφον* (696) και υπεραμύνεται των θεϊκών νόμων (745), τους οποίους προτίθεται να σεβαστεί και η Αντιγόνη, όπως ανέφερε στην Ισμήνη (76-77).<sup>244</sup>

Ο Αίμονας αποσιωπά ηθελημένα την αγάπη του για την ηρωίδα, αφού γνωρίζει πως η προσπάθειά του να τη σώσει θα ήταν ατελέσφορη λόγω του *ἥθους* και των απόψεων του Κρέοντα.<sup>245</sup> Άφησε, ωστόσο, να διαφανούν τα συναισθήματά του για την Αντιγόνη αρνούμενος να είναι παρών στην καταδίκη της (762-763). Την ένθερμη πίστη του για το *κάλλος* των ιδεών της την αποδεικνύει επίσης στον υπόγειο τάφο, όπου οδηγείται η ηρωίδα. Ο εσωτερικός δαίμων του Αίμονα είναι ο *ἔρως* (781), ο *ἴμερος*, η δύναμη που τον οδήγησε σε διαμάχη με τον πατέρα του και τελικά στην αυτοχειρία.<sup>246</sup> Τον απέσπασε από τον Κρέοντα και τον παρέδωσε στη μνηστή του, για να ενωθούν στο βασίλειο των νεκρών (1240-1241).<sup>247</sup>

Ο Κρέοντας, οργισμένος από την απείθεια της Αντιγόνης, είχε δηλώσει πως ο θάνατος θα ματαιώσει *τοὺς γάμους* (575) του Αίμονα και της ηρωίδας. Είχε προτρέψει και τον γιο του να περιφρονήσει τη μνηστή του (653-654) και τον είχε απειλήσει πως δεν θα επιτρέψει να τη νυμφευθεί ζωντανή (750). Αποχωρώντας όμως ο Αίμονας από την άκαρπη λεκτική τους αντιπαράθεση θα προειδοποιήσει πως πεθαίνοντας η Αντιγόνη θα παρασύρει και κάποιον άλλον στον θάνατο (751). Η ηρωίδα ἐγκλειστη

---

<sup>244</sup> Else (1976) 55-56.

<sup>245</sup> Linforth (1961) 219.

<sup>246</sup> Else (1976) 55-56, 75.

<sup>247</sup> Segal (1981) 183.

τελικά στο *ἔρμα τυμβόχωστον* (848) αυτοχειριάζεται,<sup>248</sup> γίνεται η νύμφη του Άδη. Ο Αίμονας θα αντικρίσει οδυρόμενος (1206-1207) στον λαιμό της τη θηλιά και θα αγκαλιάσει το *ψυχρὸν παραγκάλισμα* (650), όπως την είχε αποκαλέσει ο Κρέοντας.<sup>249</sup> Ο *χολωθείς* (1235) νέος θα μείνει συνεπής απέναντι στη μνηστή του και στους *νόμους* της.<sup>250</sup> Αφαιρεί με ξίφος τη ζωή του (1236) και, κατά τραγική ειρωνεία, τα λόγια του επαληθεύονται. Η Αντιγόνη παρέσυρε τελικά και κάποιον άλλον στον θάνατο (751). Μέσω της ακαταμάχητης δύναμης του έρωτα η ηρωίδα καταστρέφει όχι μόνον έναν άνδρα που περιφρονεί την ισχύ του και τη μισεί, αλλά και έναν άνδρα που την αγαπά.<sup>251</sup>

Στην αυτοχειρία του Αίμονα συνέβαλε και η συμπεριφορά του Κρέοντα, τον οποίον τελικά ο νέος θεώρησε *ἐχθρόν*. Ο νέος υπήρξε εριστικός και ειρωνικός απέναντί του, αφού ο πατέρας του υποτίμησε το ειλικρινές ενδιαφέρον του (741) και αντιμετώπισε με ανωριμότητα τη γνώμη του αλλά και την άποψη του λαού του (735). Δηλωτικός της πικρίας του Αίμονα είναι ο ακραίος χαρακτηρισμός *γυνή* (741) που απευθύνει στον Κρέοντα. Τον θεωρεί άδικο (743), ασεβή (745) και ανόητο (753), αφού δεν συνειδητοποίησε την πρόθεσή του και τη βαρύτητα της απόφασής του να ατιμάσει τον νεκρό Πολυνείκη και να θανατώσει την Αντιγόνη. Ο Αίμονας αρνήθηκε να υπακούσει στις επαίσχυντες αποφάσεις του (747) και παραφέρθηκε (755), γιατί ήταν απογοητευμένος.

Ο έντονος λεκτικός διαξιφισμός επέφερε την οριστική ρήξη στη σχέση γιου και πατέρα. Ο Αίμονας έπαψε να συγκαταλέγει τον εαυτό του μεταξύ *τῶν φίλων* (765) που μπορούσαν να ανεχτούν τον Κρέοντα, υπονοώντας την πλήρη εγκατάλειψη του άρχοντα της Θήβας από τους *οἰκείους* του.<sup>252</sup> Πληγωμένος κατέφυγε στο *λιθόστρωτον / νυμφεῖον Ἰίδου* (1204-1205), όπου αντίκρισε νεκρή την Αντιγόνη και ήλθε για τελευταία φορά αντιμέτωπος με τον πατέρα του. Ο *δύσμορος* (1234) νέος, αφού τον ταπεινώσε (1232), απαξιωτική στάση που τον είχε διατάξει ο Κρέοντας να επιδείξει

---

<sup>248</sup> Η Αντιγόνη ακολουθεί την επιλογή της μητέρας της Ιοκάστης. Ο απαγχονισμός χαρακτηριζόταν ως γυναικείος τραγικός τρόπος αφαίρεσης της ζωής. Η άγαμος κόρη αποκτούσε τη θηλυκότητα που είχε απαρνηθεί στη ζωή της και, κατά κάποιον τρόπο, προχωρούσε σε γάμο με τον Άδη, γινόταν η νύμφη του Άδη, βλ. Loraux (1987) 9, 32, 37

<sup>249</sup> Oudemans & Lardinois (1987) 183.

<sup>250</sup> Else (1976) 56- 57.

<sup>251</sup> Garner (1990) 90.

<sup>252</sup> Blundell (1989) 122 σημ. 65 · Else (1976) 52.

προς τη μνηστή του, προέταξε μαινόμενος από τα *πατρὸς ἔργα* (1225) το ξίφος του και τον απείλησε (1232-1234). Η αστοχία λύπησε τον Αίμονα, αλλά πιθανόν με μεγαλύτερη ακρίβεια έστρεψε κατόπιν στον εαυτό του το ξίφος,<sup>253</sup> προκειμένου να πληγώσει περισσότερο με τον δικό του θάνατο τον *φίλον* που αντιμετώπιζε πλέον ως *έχθρον*, τον πατέρα του.

---

<sup>253</sup> Etxabe (2013) 155.



## 5. Φιλία και ἔχθρα μεταξύ οἰκείων στην Ἡλέκτρα

### 5.1. Οι φίλοι και οι ἔχθροί της Ηλέκτρας

Ο αρχαίος δραματουργός επιλέγει να αρχίσει το ἔργο του *Ἡλέκτρα* με την αναφορά του ονόματος του Αγαμέμνονα (2) συνδέοντας το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον.<sup>254</sup> Η ομώνυμη ηρωίδα, κόρη του Μυκηναίου βασιλιά, δυστυχεῖ αδιάλειπτα στο *πολύφθορον δῶμα* (10) των Ατρειδῶν. Η δολοφονία του πατέρα της από την Κλυταιμῆστρα και τον Αίγισθο και η εξαθλιωμένη ζωή της στο βασιλικό ανάκτορο ασκούν καταλυτική επίδραση στην ψυχολογία της και την αναγκάζουν να επαναπροσδιορίσει τη σχέση της με τους οἰκείους της και τη στάση της απέναντί τους. Αποκαλυπτική του πάθους της είναι η χρήση του υπερθετικού βαθμού, όταν αναφέρεται στα μέλη του οἴκου της. Θλίβεται για τον θάνατο του *πατρὸς πάντων ἀρίστου* (365-366), του Αγαμέμνονα, κρατᾶ απεγνωσμένη την τεφροδόχο του Ορέστη, το *μνημεῖον του φιλάτου ἀνθρώπων* (1126), και μισεῖ την *δυσμενεστάτην βροτῶν* (407), την *τλημονεστάτην γυναικα* (439-440), τη μητέρα της Κλυταιμῆστρα που σπύλωσε την πατρική εστία.<sup>255</sup>

Η Ηλέκτρα εξερχόμενη των *μογερῶν οἴκων* (93) επικαλεῖται ως μάρτυρα της ασίγαστης οδύνης της (88-91, 187) το *ἀγνὸν φάος* (86). Θρηνεῖ *πατρῶων / πρὸ θυρῶν* (108-109) *τὸν δύστηνον* (94) πατέρα της που ηγεμόνευε στις πολύχρυσες Μυκήνες (9), αλλά *χάθηκε οὔτως αἰκῶς οἰκτρῶς τε* (101-102) ἀπὸ δολοφονικό χέρι οἰκείων του προσώπων και ὄχι ἐπᾶξια της πολεμικής του ἀνδρείας μαχόμενος σε ξένη χώρα (95-96). Ανακαλώντας στη μνήμη της τη μοιραία νύχτα του αποτρόπαιου φονικού (203-204, 444-446) στην ψυχή της συνυπάρχει ο πόνος και ο τρόμος.<sup>256</sup> Είναι αποφασισμένη να στενάξει *ακατάπαυστα* (103-104, 132-133) σαν *ἀηδὼν / ἐπὶ κωκυτῶ* (107-108), ὥστε ο ἀντίλαλος του θρήνου της να εξαπλώνεται στην πόλη.

---

<sup>254</sup> Blundell (1989) 177.

<sup>255</sup> Finglass (2007) ad 462-463.

Εἶναι χαρακτηριστικό πως, ἀν και ο δεσμός αἵματος μεταξύ ἀδελφῶν ἀπὸ την ἴδια μητέρα εἶναι ἰδιαίτερα ἰσχυρός, κατορθώνεται να παραμεριστεῖ αὐτή η πλευρά ἀπὸ την επαναλαμβανόμενη υπενθύμιση του πατέρα ὡς τον πραγματικό γονεά της Ηλέκτρας και του Ορέστη, βλ. McClure (2012) 373.

<sup>256</sup> Panoussis (2002) 111.

Αδιαφορεί που περιφέρεται δακρυσμένη (166) και εξωτερικεύει δημόσια τα δεινά της οικογένειάς της (518).<sup>257</sup>

Η ημέρα που στερήθηκε τον πατέρα της ήταν για την Ηλέκτρα *ἐχθίστα* (202) και δεν θα φανεί *νήπιος* (145) λησμονώντας τον αποτρόπαιο θάνατό του (98-99), για τον οποίον εκφράζει *ἀκόρεστον οἴμωγάν* (123) παρά το μακρόχρονο διάστημα που διανύθηκε μετά την πατρική απώλεια.<sup>258</sup> Ηθική της υποχρέωση θεωρεί να διατηρήσει άσβεστη τη μνήμη του (221, 256),<sup>259</sup> αν και δεν της επιτρέπεται ο θρήνος (285-286). Οι συγκρίσεις της με την Πρόκνη (147-149), που χαρακτηρίζεται *Διὸς ἄγγελος* (149), και τη Νιόβη (150) στοχεύουν στον προσδιορισμό της φύσης της θλίψης της, της έντασης των *θρήνων συγερῶν τε γόων* (104) και του δικαίου της.<sup>260</sup>

Η Ηλέκτρα σαν ανισοβαρή πλάστιγγα (119-120) αδυνατεί να επωμιστεί μόνη το ψυχικό άλγος της ατυχούς ζωής της. Προσμένει *ἀκάματα* (164) τον Ορέστη, τον *παυστήρ'* (304) της κακοτυχίας της, και αγανακτεί με τον αργοπορημένο ερχομό του (117-120). Είναι πεπεισμένη όμως πως δεν θα εγκαταλείψει τους δικούς του ανθρώπους και αυτή η πίστη την κρατά στη ζωή (323). Τα κρυφά μηνύματα που αντάλλαξαν, όπως αποκαλύπτει η ίδια η ηρωίδα (1154-1155), της εξασφάλιζαν τη διαβεβαίωση πως ο Ορέστης θα επιστρέψει ως τιμωρός των *ἐχθρῶν* (319, 1154-1156).<sup>261</sup> Η έγνοια και η τρυφερότητά της προς τον δικό της *ἀδελφόν* (117), όπως εμφανίζεται μέσω της κτητικής αντωνυμίας, εκδηλώθηκε έμπρακτα από νωρίς (159), όταν τον φυγάδευσε με την αρωγή του Παιδαγωγού στη Φωκίδα, για να ζήσει στην αυλή του βασιλιά Στροφίου, μακριά από την απειλή της μητέρας του Κλυταιμίστρας και του Αίγισθου (296-297, 321, 601-602, 1132-1133).

Αγνοώντας όμως η Ηλέκτρα το σχέδιο παραπλάνησης (59, 1298) που κατέστρωσαν ο Ορέστης μαζί με τον Πυλάδη και τον Παιδαγωγό, κατά την επιστροφή τους στις Μυκήνες, και πληροφορούμενη πως βρήκε άδικο θάνατο σε ιπποδρομικούς αγώνες στους Δελφούς, καταρρέει (674). Νιώθει πως ξεριζώθηκε κάθε ελπίδα για λύτρωση (808) από την επώδυνη συγκατοίκησή της με τους *ἐχθρούς* και συντρίβεται (833-836). Χάνει τον αγαπημένο της αδελφό και την ανταποδοτική *φιλία* τους. Αν και έσωσε τον Ορέστη, εκείνος δεν θα επιστρέψει για να εκδικηθεί τον φόνο

<sup>257</sup> Blundell (1989) 169.

<sup>258</sup> Letters (1953) 254.

<sup>259</sup> Linforth (1963) 115.

<sup>260</sup> Bowra (1944) 243-244.

<sup>261</sup> Πανούσης (2017-2018) 254 και σημ. 25.

του Αγαμέμνονα (811) και για να την απαλλάξει από την αναξιοπρεπή ζωή της (812).<sup>262</sup> Αισθάνεται *μόνη, άπεστερημένη* (813) από τα δύο μέλη της οικογένειάς της που αγαπά περισσότερο, τον πατέρα και τον αδελφό της. Νιώθει *ἄφιλος* (819) και δεν επιθυμεί να ζει πια (822). Καταρρακώνεται από τη ματαιώση των προσδοκιών της και τον χαμό ενός ευπατρίδη αδελφού (859) που δεν δέχθηκε τις νεομισμένες νεκρικές τιμές από την ίδια, αφού χάθηκε μακριά σε ξένο τόπο (866) και κανείς δεν μερίμνησε για την *ἀναίρεσιν* (1140) της σορού του.

Η τεφροδόχος του Ορέστη (757-758), την οποία αντικρίζει η Ηλέκτρα στα χέρια του αγνώστου γι' αυτήν προσώπου, είναι *πρόχειρον ἄχθος* (1116). Οι αποστροφές *ὦ δέμας οἰκτρὸν* (1161) και *ὦ κασίγνητον κάρα* (1164), δηλωτικές της συναισθηματικής της φόρτισης, δεν απευθύνονται ευθέως στον νεκρό αδελφό της αλλά στο *κατηνθρακωμένον δέμας* (57-58) του, μεγεθύνοντας την απόσταση που τους χωρίζει.<sup>263</sup> Η ηρωίδα ικετεύει τον ξένο να κρατήσει την τέφρα του Ορέστη και οικτρίζει τον εαυτό της και όλη τη γενιά της (1121). Αναφέρεται στο *τύπωμα χαλκόπλευρον* (54) ως το *μνημείον του φιλάτου ἀνθρώπων* (1126), ανακαλώντας τον θρήνο του Κρέοντα πάνω από το *μνήμ' ἐπίσημον* (1258), τη σορό του Αίμονα. Ομολογεί πως η ύπαρξή της έχει εκμηδενιστεί ήδη από την είδηση του υποτιθέμενου θανάτου του (677), όπως επίσης ο Θηβαίος ηγέτης θεώρησε τη ζωή του ανώφελη χωρίς την παρουσία του αγαπημένου του γιου (1339-1346).<sup>264</sup>

Η καθημαγμένη ψυχή της Ηλέκτρας αποκαλύπτεται μέσω της προσφώνησης *ὦ παῖ* (1130), όταν κρατά το *ἄγγος* (1118) με την τέφρα του Ορέστη. Απελπισμένη καθώς είναι διεκδικεί την εκ φύσεως σχέση μητέρας και τέκνου, αφού τον αγάπησε περισσότερο από την Κλυταιμῆστρα (1145-1146).<sup>265</sup> Υπήρξε η *τροφός* (1147) και η *ἀδελφή* του (1148), το μόνο *κατ' οἶκον* (1147) μέλος που τον φρόντισε, αλλά η *θύελλ'* (1151) παρέσυρε τα πάντα (1150), ακύρωσε την παρελθούσα φροντίδα της προς τον μικρό αδελφό της.<sup>266</sup> Συνειδητοποιεί ότι η αγάπη είναι ισχυρότερη του μίσους. Παραιτείται από την επιθυμία της εκδίκησης εκείνων που εχθρεύονταν και επιζητεί

---

<sup>262</sup> Blundell (1989) 150.

<sup>263</sup> Nooter (2012) 212-213.

<sup>264</sup> Segal (1995) 123.

<sup>265</sup> Η έκφραση *Ὁ παῖς φίλος ἐστὶ τῆς μητρός* αποδίδει την εκ φύσεως σχέση μητέρας και τέκνου, βλ. Lloyd - Jones & Wilson (1990b) ad 1145-1146.

<sup>266</sup> Hutchinson (1999) 55.

τον θάνατο, ώστε να είναι μαζί με τον αγαπημένο της Ορέστη.<sup>267</sup> Επιθυμεί κοινό τάφο με τον αδελφό της (1168-1169), ώστε να κείται δίπλα του στον Κάτω Κόσμο (1166-1167), όπως προσδοκούσε η Αντιγόνη το συναπάντημά της στο χθόνιο βασίλειο με τον Πολυνείκη (73). Η ύστατη μέριμνά της προς τον Ορέστη θα είναι η απόδοση των νεκρικών τιμών (1210), γι' αυτό εκλιπαρεί τον άγνωστο ξένο να μην αποτραβήξει από τα χέρια της τὰ *φίλτατα* (1208), το αποτεφρωμένο, όπως πιστεύει, *Όρέστου σῶμα* (1216).

Η Ηλέκτρα όμως βιώνει απρόβλεπτες ψυχικές μεταπτώσεις λόγω του ευμετάβλητου της τύχης. Παρόλο που ζούσε, αισθανόταν πως ήταν η *μηδὲν ἐς τὸ μηδὲν* (1166). Η αποκάλυψη όμως πως κρατά την τέφρα του Ορέστη μόνον στα λόγια (1217) και η συνακόλουθη αναγνώρισή της με τον αγαπημένο της αδελφό (1225) κατακλύζει την ψυχή της με χαρμονή. Ακόμη και το φως της ημέρας το αποκαλεί *φίλτατον* (1224),<sup>268</sup> όταν ακούει την αγαπημένη του φωνή (1225). Με την επάνοδο του αδελφού της στο *πατρῶον δῶμα* (69) ζει την κορυφαία στιγμή της ζωής της,<sup>269</sup> την πολυπόθητη ημέρα της απελευθέρωσής της.<sup>270</sup>

Η ηρωίδα εκφράζει με πληθωρικότητα την άρρητη χαρά της, όπως νωρίτερα τη θλίψη της. Εναγκαλιζόμενη τον Ορέστη και αντικρίζοντας το αγαπημένο πρόσωπό του (1286), τη συνέχεια του φίλτατου πατέρα της (1233), αδυνατεί να χαλιναγωγήσει την ευφροσύνη της (1277) παρά τις επίμονες εκκλήσεις του αδελφού της. Με την παρουσία του ανέκτησε την ελευθερία της έκφρασής της. Είναι το *ἐλεύθερον στόμα* (1256) που δεν θα ανταλλάξει τα λόγια με τη σιωπή. Απέκτησε *ἀέλπτως* (1263) ζωή και εμφανίζεται *δακρυρροοῦσα* (1313), όχι πια από λύπη αλλά από άφατη ευχαρίστηση. Απαρνιέται όμως τον ενθουσιασμό της ως απόδειξη της ειλικρινούς *φιλίας* της (1301-1305, 1319)<sup>271</sup> και αποδέχεται την προτροπή του Ορέστη για αυτοκυριαρχία. Με την παρουσία του νιώθει πως ζει τον ερχομό των πιο αγαπημένων της *φίλων*, του αδελφού και του πατέρα (1316-1317), και προσεύχεται στον

---

<sup>267</sup> March (1987) 114.

<sup>268</sup> Ο Kaibel εσφαλμένα θεωρεί πως η Ηλέκτρα αποκαλεί *φίλτατον φῶς* (1224, 1354) τον Ορέστη, σε αντίθεση με τους Jebb και Nauck που υποστηρίζουν πως με τον όρο δηλώνεται η ημέρα, βλ. Lloyd - Jones & Wilson (1997) 44 απ. 37.

<sup>269</sup> Linforth (1963) 90.

<sup>270</sup> Linforth (1963) 106.

<sup>271</sup> Blundell (1989) 180.

Απόλλωνα (1376) για την αρωγή του στην επικείμενη τιμωρία των *ἐχθρῶν* τους (1381-1383).

Συμβοηθός του Ορέστη στο έργο της αποκατάστασης της τιμής του *οἴκου* των Πελοπιδῶν θα είναι και ένα πρόσωπο του παρελθόντος που πάντοτε υπήρξε για την Ηλέκτρα *πιστόν* (1352), ο Παιδαγωγός του αδελφού της. Ο αλλοτινά αφοσιωμένος θεράπων του βασιλιά των Μυκηναίων αποδείχτηκε ο *μόνος σωτήρ δόμων / Ἀγαμέμνωνος* (1354-1355), αφού γαλούχησε τον Ορέστη με την ιδέα της εκδίκησης του πατρικού φόνου (14). Τα χέρια του Παιδαγωγού που έσωσαν τον Ορέστη μεταφέροντάς τον στη Φωκίδα είναι για την Ηλέκτρα *φίλταται χεῖρες* (1357) και τα πόδια που τον απομάκρυναν από τη μυκηναϊκή γη και τον συντρόφευσαν στο ταξίδι της επιστροφής *ἤδιστον / ποδῶν ὑπηρετήμα* (1357-1358). Στο σεβαστό του πρόσωπο η Ηλέκτρα αναγνωρίζει τον *πατέρα* (1361),<sup>272</sup> που προστατεύει τους *φίλους* και τιμωρεί τους *ἐχθρούς* του *οἴκου*.

Η Ηλέκτρα αποτιμά την *φιλίαν* με υψηλά αξιακά κριτήρια. Τρέφει αισθήματα αφοσίωσης για τον αγαπημένο πατέρα της (462) και προσμένει τον φίλτατο Ορέστη (808), αλλά τη Χρυσόθεμη, με την οποία συνοικεί, την αποκαλεί *ἀδελφή* (461) μόνον μία φορά.<sup>273</sup> Η ηρωίδα όμως οικειώνεται την πρόθεση του Χορού, ο οποίος αποπειράται να ενώσει τις δύο αδελφές μέσω του γραμματικού τύπου *ἀμφοῖν* (370), προτρέποντας τη Χρυσόθεμη να συμπράξουν, όπως φανερώνουν οι όροι *ἡμῖν* (454), *στέφωμεν* και *δωρούμεθα* (458), ως συγγενείς εξ αίματος, αδελφές που τις ενώνει η κοινή καταγωγή.<sup>274</sup> Την προσφωνεί *ὦ φίλη* (431), προκειμένου να ενεργοποιήσει τη φιλοτιμία της προς ικανοποίηση της επιδίωξής της. Προσπαθεί να την μεταπείσει, ώστε να μην προσφέρει στον πατρικό τύμβο τα *ἐντάφια* (326) από μέρος της μοιχαλίδας και φόνισσας μητέρας τους, γιατί θα μισηθεί από τον αδικοχαμένο πατέρα τους (442-446). Αντιθέτως, η Χρυσόθεμη οφείλει να εναποθέσει τις άκρες από τις πλεξίδες των μαλλιών τους και τη φτωχική ζώνη της Ηλέκτρας (450-452) και να επικαλεστεί γονυπετής τη συμπαράσταση του Αγαμέμνονα, την οποία προσμένουν με τον ερχομό του τιμωρού Ορέστη (453-456).

Η *χαρά* (871) που ένιωσε η Χρυσόθεμη εικάζοντας τον ερχομό του Ορέστη (871) και η οδύνη της από τη διάψευση των προσδοκιών της με την ανακοίνωση του

---

<sup>272</sup> Hall (1997) 114.

<sup>273</sup> Finglass (2007) ad 461.

<sup>274</sup> Panoussis (2002) 115-116.

υποτιθέμενου θανάτου του (934) έφεραν πιο κοντά την ηρωίδα με την αδελφή της, το μοναδικό εν ζωή μέλος της οικογένειάς της (948-950). Η Ηλέκτρα προσδοκά πλέον από την *φίλην* (986) να συμπράξει στη δολοφονία του Αίγισθου (945). Η επιθυμία της αποτυπώνεται με την επανειλημμένη χρήση του δυικού αριθμού *λελείμμεθον* (950), *τώδε τὸ κασιγνήτω* (977), *νὼ* (984) και της πρόθεσης *ζύν* (956). Η Ηλέκτρα καλεί τη Χρυσόθεμη να ανακτήσουν μαζί τα πλούτη (960) και τη δόξα,<sup>275</sup> αφού η αδελφή της δεν θα πρέπει να προτιμήσει τον επαίσχυντο βίο (989) απαρνούμενη την εγγενή ανωτερότητα της αρχοντικής γενιάς της που επιτάσσει την υπεράσπιση των *φίλων* (978) και την τιμωρία των *έχθρῶν* (979). Η Ηλέκτρα εκφράζει την αξιωματική αρχή του ομηρικού ήρωα αναφορικά με την απόκτηση *κλέους*.<sup>276</sup> Επισημαίνει στη Χρυσόθεμη πως με την τιμωρία των *έχθρῶν* του *οἴκου* τους θα αποκτήσουν *ζώσαιν θανούσαιν κλέος* (985), αφού οι συμπολίτες τους θα αναγνωρίζουν πως οι δύο αδελφές επιτέλεσαν την ηθική τους υποχρέωση προς τους *φίλους* (973-983).

Αναντίλεκτα, οι ένοικοι του παλατιού δεν αποτελούν οικογένεια. Κάτω από τις παρούσες περιστάσεις *οἰκεῖα* είναι τα μέλη που διαβιούν εκτός του ανακτόρου,<sup>277</sup> γι' αυτό η Ηλέκτρα εκφράζει την ανακούφισή της, όταν εξερχόμενη του μιαρού *οἴκου* αντικρίζει το *άγνὸν φάος* (86).<sup>278</sup> Η καταπίεσή της στον πατρικό *οἶκον* διαρκεί πολλά χρόνια, γεγονός που έχει επηρεάσει καθοριστικά τον συναισθηματικό της κόσμο και τις αντιδράσεις της, ακόμη και προς την αδελφή της Χρυσόθεμη.<sup>279</sup> Το όνομά της προφέρεται μόνον από τον Χορό (157, 326) και ουδέποτε από την ηρωίδα, η οποία την κρίνει αυστηρά για την απαθή στάση που επιδεικνύει μετά τον πατρικό φόνο, αν και κάποιες στιγμές θέλησε να ταυτιστεί μαζί της. Η Ηλέκτρα κατηγορεί τη Χρυσόθεμη πως έχει λησμονήσει τους *φίλους* (346) και ιδιαίτερα τον πατέρα της.<sup>280</sup> Τη διάσταση των δύο αδελφών επισημαίνει και ο Χορός. Η αντωνυμία δευτέρου προσώπου *σὴν* (325), η οποία απευθύνεται στην ηρωίδα, καταλαμβάνει την αρχή του στίχου και αποδίδεται με την έκφραση *ὄμαιμον, ἐκ πατρὸς ταύτοῦ φύσιν* (325), ενώ το

---

<sup>275</sup> Panoussis (2002) 117.

<sup>276</sup> Goldhill (2006) 154.

<sup>277</sup> Budelmann (2000) 251.

<sup>278</sup> Jebb (1894) ad 86.

<sup>279</sup> Panoussis (2002) 110.

<sup>280</sup> Jebb (1894) ad 346.

όνομα της Χρυσόθεμης αναφέρεται στην αρχή του επόμενου στίχου, δίπλα στην έκφραση *ἔκ τε μητρός* (326).<sup>281</sup>

Η συνοίκηση της Χρυσόθεμης στον *πατρῶον οἶκον* με την Κλυταιμίστρα και τον Αίγισθο και η απόλαυση της τρυφηλῆς ζωῆς (359-362) αποδυναμώνει, κατά την κρίση της Ηλέκτρας, την ισχύ των επιχειρημάτων της αδελφῆς της πως μισεί τους δολοφόνους του πατέρα τους. Η ηρωίδα με τον ὄρο *δεινόν* (341) δηλώνει τόσο τον φόβο της για την ασέβεια που επιδεικνύει η Χρυσόθεμη απέναντι στην ιερή υποχρέωση προς τον νεκρό *φίλον* (341-342) ὅσο και την αντίθεσή της στη θρασύτητα της αδελφῆς της που τόλμησε να αμφισβητήσει τη στάση της,<sup>282</sup> προτρέποντάς την να επιδείξει υπακοή στους κραταιούς (340). Νιώθει πως *αὐτὴ πρὸς αὐτήν* (285) θρηνεῖ τον ἀδικο χαμό του Αγαμέμνονα χωρίς να ἔχει την κατανόηση και συμπαράσταση που προσδοκούσε ἀπὸ τη Χρυσόθεμη.

Η ηρωίδα κατηγορεῖ την αδελφή της πως εἶναι κακὴ συμβουλάτορας, ἀφοῦ επιδιώκει να την αποτρέψει ἀπὸ την ἀπόφασή της (350). Δεν ικανοποιεῖται που η Χρυσόθεμη μισεῖ *λόγω* και *ὄχι ἔργω* την Κλυταιμίστρα και τον Αίγισθο (357-358) και θεωρεῖ λήθη *τῶν φίλων* (346) την απραξία της. Η έκφραση *μισοῦσα μισεῖς* (357), που ἔπεται του ὄρου *ἡμῖν* (357) στον λόγο της ηρωίδας, δίνει την εντύπωση πως η αδελφή της μισεῖ τους δικούς της ανθρώπους.<sup>283</sup> Αντάξιος της συμπεριφοράς της εἶναι, συνεπῶς, ο χαρακτηρισμὸς *κακὴ* (367), ἀφοῦ προδίδει τον *θανόντα πατέρα και φίλους* (368) και συμπεριφέρεται σαν να ἀποδέχεται τη μητέρα της (366-367), την υπαίτια της ἀτίμωσης του *οἴκου* τους.

Η Ηλέκτρα επιτίθεται σφοδρὰ στη Χρυσόθεμη. Με την αντωνυμία *ὑμῶν* (391) συγκαταλέγει την αδελφή της και τους δολοφόνους του πατέρα της στους *οἰκείους* ἀπὸ τους οποίους ἐπιθυμεῖ να ἀπομακρυνθεῖ. Απαξιῶνει τον βίο που της προτείνει η Χρυσόθεμη (392) χαρακτηρίζοντάς τον εἰρωνικά *καλόν* (393) και ἀπαγορεύει στην αδελφή της να την νουθετεῖ ἐνάντια στην ευγενική φύση της διδάσκοντάς την να εἶναι *κακὴν τοῖς φίλοις* (395). Η Ηλέκτρα ἀποκλείει τελικά τη Χρυσόθεμη ἀπὸ τους *φίλους* της. Το *σύ* (397) που της ἀπευθύνει παρατίθεται στο πρώτο ημιστίχιο, ἐνῶ η έκφραση *ἐμοὺς τρόπους* (397), που αναφέρεται στο *ἦθος* και το φέρσιμο της ἴδιας, ἀπαντᾶται στο δεύτερο. Μέσω των ρηματικῶν τύπων *πεσοῦμεθ'* (399) και

---

<sup>281</sup> Panoussis (2002) 113.

<sup>282</sup> Panoussis (2002) 113.

<sup>283</sup> Panoussis (2002) 114.

τιμωρούμενοι (399) η ηρωίδα δεν προσπαθεί μόνον να αποκτήσει τη δύναμη που της υπολείπεται, αλλά και να τονίσει την απουσία της αδελφής της από το έργο της εκδίκησης.<sup>284</sup>

Η εχθρότητα της Ηλέκτρας προς τη Χρυσόθεμη είναι έκδηλη ακόμη κι όταν η αδελφή της επιστρέφει από τον πατρικό τύμβο έχοντας αποδώσει τα *ἐπιτύμβια* (915) που την πρόσταξε. Η ηρωίδα, παραπλανημένη για τον θάνατο του Ορέστη (741-763), εκθέτει τη νέα πραγματικότητα στη Χρυσόθεμη (938), όπως η Αντιγόνη είχε θέσει προ των ευθυνών της την Ισμήνη (37). Ενώ ισχυριζόταν πως *μόνη* (119) θα υπερασπιστεί τους *φίλους*, προσπαθεί μέσω της έκφρασης *μόνα* (950) να συνδέσει την αδελφή της με τον πόνο και τη δυστυχία του *οἴκου* τους. Επιδιώκοντας να την παροτρύνει, ώστε να συμμετάσχει στο σχέδιο εξόντωσης του Αίγισθου (955-957), αντιστρέφει τα πρότερα λεγόμενά της και τονίζει πως η Χρυσόθεμη παραμένοντας στον βασιλικό *οἶκον* θα συνεχίσει να υποφέρει από τη στέρηση των αγαθών της πατρικής περιουσίας (960) και θα γερνά άγαμη (960-962).<sup>285</sup>

Η Ηλέκτρα θα πρέπει, ωστόσο, να ήταν ανυποψίαστη για την αντίδραση της Χρυσόθεμης, αν και η ατολμία της δεν ήταν γι' αυτήν γεγονός *ἀπροσδόκητον* (1017). Ο πληθυντικός αριθμός *ἀφήσομεν* (1020) περικλείει όχι μόνον τον φόβο της πως θα αναλάβει μόνη το σχέδιο της εκδίκησης και την ειρωνεία της προς την αδελφή της, αλλά και την ενδόμυχη πίστη της πως η άρνηση της Χρυσόθεμης δεν είναι οριστική. Όταν όμως οι ελπίδες της Ηλέκτρας για τη συμπαράσταση της αδελφής της διαψεύδονται, η ηρωίδα αναγκάζεται να δηλώσει απροκάλυπτα πως τη μισεί (1027). Με τη διπλή της άρνηση *οὐ ποτ'* (1029) και *μη πάθης* (1029) ακυρώνει την ισχύ της έκφρασης *εἴ λέγης* (1028), αφού δεν θα συμμεριστεί ποτέ τις ιδέες της Χρυσόθεμης.<sup>286</sup>

Η ηρωίδα προστάζει τελικά με αυταρχικότητα την αδελφή της να απομακρυνθεί από κοντά της (1031) και να επιστρέψει στη δική της μητέρα (1033), αφού η Ηλέκτρα δεν την αποδέχεται. Προκαλεί τη Χρυσόθεμη να αποκαλύψει την πρόθεσή της για τη δολοφονία του Αίγισθου (1033) και την κατηγορεί πως την προτρέπει στην *ἀτιμίαν* (1035), την απάρνηση του καθήκοντος να υπερασπιστεί τον πατρικό *οἶκον*. Απορρίπτει κάθε παραίνεση της αδελφής της που αποσκοπεί στη συνένισή της ως

---

<sup>284</sup> Panoussis (2002) 115.

<sup>285</sup> Finglass (2007) ad 950 και 958-966.

<sup>286</sup> Panoussis (2002) 117-118.



εσφαλμένη (1039) και κακή (1047) και, αγανακτισμένη από την άκαρπη προσπάθειά της να την καταστήσει συνεργό της (1054), προστάζει τη Χρυσόθεμη να εισέλθει στο βασιλικό ανάκτορο, στον περιχαρακωμένο χώρο όπου ανήκει, ενώ η ίδια δεν θα την ακολουθήσει (1052), αφού έχει αποφασίσει να θρηνηεί *ἄφιλος* (819) έξω από την πύλη του ανακτόρου, εμφανίζοντας το αγεφύρωτο χάσμα που υφίσταται ανάμεσά τους.<sup>287</sup>

Η Ηλέκτρα σκέφτεται πεισματικά να πράξει *κακά* (309). Η παραβολή της με την αηδόνα Πρόκνη αποπνέει και την αίσθηση της επικείμενης βίαιης ενέργειάς της εναντίον συγγενικού της προσώπου (604-605, 947-989).<sup>288</sup> Ο μεγαλύτερος *ἐχθρός* της είναι η μητέρα της (261-262). Επιζητεί την εκδίκηση (211-212, 239-250) για τον βίαιο και άδοξο του *πατρός / φόνον* (115-116) και διερωτάται αν η Κλυταιμίστρα πρέπει να αξιώνεται να αποκαλείται μητέρα της, αφού είναι σύνευνη με *τὸν αὐτοέντην* (272) Αίγισθο, διαπράττοντας *ὕβριν* (271). Ενοχλείται από την απουσία τύψεων και φόβου για τη Δίκη των θεών καθώς και από τον εμπαιγμό της με την προσφορά τιμών την ημέρα του φόνου του πατέρα της (278). Αποκαλεί τις νεκρικές προσφορές της προς τον Αγαμέμνονα *ἐχθρᾶς ἀπὸ γυναικὸς κτερίσματα* (433-434) και εύχεται με πόθο να αποδειχθούν *κειμήλι* (438) της μητέρας της, όταν θα κείτεται στον Κάτω Κόσμο.

Η ηρωίδα κατηγορεί ακόμη την Κλυταιμίστρα πως σκόπευε να σκοτώσει και τον Ορέστη (296-297, 601).<sup>289</sup> Την καταριέται να δεχθεί την ανηλεή τιμωρία του Ολυμπίου Διός και εκφράζει την πεποίθηση πως η μητέρα της είναι η υπαίτια της σχέσης μίσους που υφίσταται ανάμεσά τους (285-288, 552).<sup>290</sup> Είναι η γυναίκα που ατιμάζει την αριστοκρατική της καταγωγή και προδίδει τις ηθικές αρχές (287).<sup>291</sup> Την παρομοιάζει με *κύνα* που *ύλακτεῖ* (299), αφού την εξυβρίζει (288, 293) και απειλεί τη ζωή της καταλογίζοντάς της την ευθύνη της φυγάδευσης και σωτηρίας του Ορέστη, του επίδοξου τιμωρού της (297-298). Η κακεντρέχεια της Ηλέκτρας προς τη μητέρα της πλεονάζει στον *ἀγῶνα λόγων* τους. Η Κλυταιμίστρα είναι για την ηρωίδα η εκ φύσεως *τλημονεστάτη* (439) όλων των γυναικών, αφού στέρησε τη ζωή του πατέρα της με τον πιο ειδικό τρόπο. Την κατατάσσει στους *ἐχθρούς* (454) και χαρακτηρίζει την ομολογία της πως υπήρξε η φυσική αυτουργός στον φόνο του Αγαμέμνονα

---

<sup>287</sup> Blundell (1989) 161.

<sup>288</sup> Finglass (2007) ad 107 και ad 145-152.

<sup>289</sup> Πανούσης (2017-2018) 256.

<sup>290</sup> Blundell (1989) 164.

<sup>291</sup> Στον Όμηρο η Κλυταιμίστρα με τη δολερή πράξη της αμαύρωσε την εκτίμηση προς τις γυναίκες, ακόμη και προς τις ενάρετες (Οδ. 11.432-434), βλ. Blundell (1989) 166.

αισχρή (558-559). Καταρρίπτει ακόμη με οργή κάθε επιχείρημά της που αποσκοπεί στη δικαιολόγηση της πράξης της και στην προβολή του Μυκηναίου βασιλιά ως άκαρδου πατέρα (544-545).

Μητέρα και κόρη δεν αμφισβητούν τα γεγονότα, αλλά διαφοροποιούνται αναφορικά με την αθωότητα ή την ενοχή του Αγαμέμνονα. Η Ηλέκτρα εκφράζει με δυναμισμό τα χωρίς ισχυρά ερείσματα επιχειρήματά της, υποστηρίζοντας πως το πραγματικό κίνητρο της Κλυταιμίστρας δεν ήταν η αποκατάσταση του δικαίου. Η θυσία της Ιφιγένειας ήταν, κατά την κρίση της, το αναγκαστικό *ἀντίσταθμον* (571) για τον εξευμενισμό της Άρτεμης και η Κλυταιμίστρα πράττει *αἰσχρῶς* (593) εκλαμβάνοντας τον φόνο του Αγαμέμνονα ως *ἀντίποινα* (592). Ακόμη και αν ο Αγαμέμνονας τη θυσίασε προς *χάριν* (576) του Μενελάου, κανένας ισχύων νόμος δεν υπαγόρευε τη θανάτωσή του από εκείνη. Η Ηλέκτρα αντιλαμβάνεται ορθά και εκφέρει ευθαρσώς την άποψή της πως το πραγματικό κίνητρο της μητέρας της ήταν η αγάπη της για τον Αίγισθο, αφού την ανάγκασε να ενδώσει στην *πειθῶ κακοῦ ἀνδρός* (562).<sup>292</sup>

Η εχθρική στάση της Ηλέκτρας προς τη μητέρα της κλιμακώνεται βαθμιαία. Η Κλυταιμίστρα διέπραξε τα *αἴσχιστα πάντων ἔργα* (586), ατίμασε τη συζυγική κλίνη, φόνευσε τον άνδρα της (97-99) και αποκήρυξε τα νόμιμα παιδιά της (588-590). Έχει παραβιάσει τα όρια της δημόσιας αιδημοσύνης και προσβάλλει την οικογενειακή εστία, γι' αυτό η ηρωίδα την αποκαλεί επιτιμητικά *δεσπότην* (597). Την απειλεί πως ο γάμος της με τον *ἐχθρόν*<sup>293</sup> της θα είναι δυσοίωνος (593), προειδοποιώντας την εμμέσως και για τη δική της τιμωρία. Η Κλυταιμίστρα την ταλανίζει, αλλά δεν την τρομοκρατεί (1240-1242),<sup>294</sup> αφού τη διαβεβαιώνει πως, αν είχε τη δυνατότητα, θα ανέτρεφε τον Ορέστη με την ιδέα της εκδίκησης (604-605). Η Ηλέκτρα είναι επιθετική και αυθάδης προς τη μητέρα της, όπως φανερώνεται μέσω του ασύνδετου σχήματος *ἐῶ, κελεύω* (632) και του προστακτικού τόνου *θῶε* (632). Δεν μετανοεί όμως για την προκλητική συμπεριφορά της, παρ' όλο που ελέγχεται από τη

---

<sup>292</sup> Bowra (1944) 238-239 · Blundell (1989) 167.

<sup>293</sup> Αν και το επιχείρημά της είναι σαθρό, φανερώνεται απροκάλυπτα το εκδικητικό μίσος της Ηλέκτρας προς την Κλυταιμίστρα. Ο Αίγισθος που σκότωσε τον πατέρα της ήταν *ἐχθρός* του Αγαμέμνονα και της ίδιας αλλά *φίλος* της Κλυταιμίστρας, βλ. Blundell (1989) 168.

<sup>294</sup> Whitman (1971) 164.

συνείδησή της (616-617). Ειρωνεύεται τη μητέρα της και μεγιστοποιεί τη μεταξύ τους απόσταση λέγοντας πως εκείνη της κληροδότησε το *ἦθος* της (621).<sup>295</sup>

Η Ηλέκτρα είναι η τραγική ηρωίδα που εκφράζει το μίσος της για τη μητέρα της, συναίσθημα ανοίκειο στη φύση της (618), αλλά η σκληρότητά της προέρχεται από την εσωτερική της ανάγκη να επιδείξει στοργή προς τους *φίλους* της.<sup>296</sup> Μέμφεται την Κλυταιμίστρα πως είναι άφρων (790), ανίκανη να κατανοήσει τις συμβουλές της (629) και πως στερείται ηθικής συγκρότησης και φρόνησης, αφού καθυβρίζει τον νεκρό, όπως πιστεύει, Ορέστη (790) και δεν υπολογίζει την *Νέμεσιν* (792). Την αποκαλεί άθλια μητέρα (806), αφού αντιλαμβάνεται την προσποίηση της στο άκουσμα του θανάτου του Ορέστη και την ανακούφισή της, γεγονός για το οποίο θρηνεί πρώτιστα σε σχέση με την απώλεια του αγαπημένου αδελφού της (789-790).<sup>297</sup>

Η προτερόχρονη και κυρίως υστερόχρονη στάση της Κλυταιμίστρας προς τα *φίλια* πρόσωπα, τον Αγαμέμνονα, τον Ορέστη και την Ηλέκτρα, κορυφώνει το εκδικητικό μένος της ηρωίδας. Η Ηλέκτρα δεν αποδέχεται τη μητέρα της (1033), αφού εξαιτίας της ζει *βίον μοχθηρόν* (599). Δεν της επιτρέπεται ακόμη και να είναι ομοτράπεζη (192) με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Η *μήτηρ* (1194) της είναι *ἀμήτωρ* (1154). Η ηρωίδα, η οποία εξ αρχής ως ζωντανή Ερινύα έπινε το αίμα της μητέρας της (785-786),<sup>298</sup> επιζητεί εκδίκηση για την ηθικώς επιλήψιμη συμπεριφορά της. Η ψυχή της κατακλύζεται από απύθμενο μίσος σαν λιωμένο κερί που διαχέεται (1311), γι' αυτό στην απρόσμενη ανατροπή που επέρχεται με την είδηση της άφιξης του Ορέστη καθίσταται κοινωνός στο σχέδιο εκδίκησης που απεργάζεται ο αδελφός της.

Η Ηλέκτρα χαίρεται, όταν ακούει τη μητέρα της να ικετεύει για τη ζωή της (1410-1411) στον *οἶκον* που ατίμασε. Η προτροπή της *παῖσον, εἰ σθένεις, διπλῆν* (1415) πιθανολογείται πως δεν απευθύνεται στον Ορέστη αλλά στην Κλυταιμίστρα, δεδομένου και του στίχου 1411. Η κόρη αποτεινεται με *χλεύη* στην αποδυναμωμένη μητέρα της, η οποία στο παρελθόν ασκούσε αυταρχικά την εξουσία της εις βάρος της, προκαλώντας την να ανταποδώσει το χτύπημα στον Ορέστη.<sup>299</sup> Τον βίαιο θάνατό της

---

<sup>295</sup> Blundell (1989) 169.

<sup>296</sup> Adams (1957) 20-21.

<sup>297</sup> Finglass (2007) ad 789-790.

<sup>298</sup> Πανούσης (2017-2018) 256.

<sup>299</sup> Linforth (1963) 109 σημ. 5.

τον αποδέχεται με απόλυτη ψυχραιμία και φυσικότητα. Η λύπη από την επιβεβαίωση του θανάτου της από τον Ορέστη είναι πρόσκαιρη (1436),<sup>300</sup> αφού ο σαρκασμός της για εκείνη συνεχίζεται και μετά θάνατον. Η σορός της χαρακτηρίζεται *ἄζηλος θέα* (1455) και η ίδια η μητέρα της φιλόξενη οικοδέσποινα του ομόκλινού της Αίγισθου (1451).

Η κόρη του Αγαμέμνονα αναθεματίζει για την ατίμωση του *οἴκου* της και τον *ἀνέλπιστον* (186) βίο της όχι μόνον τη μητέρα της αλλά και τον Αίγισθο. Της κατέστρεψαν τη ζωή και την πρόδωσαν (207-208), με απόρροια η ηρωίδα να ταυτίζεται με τον θάνατο του πατέρα της.<sup>301</sup> Η χρήση του πληθυντικού αριθμού (*ἀπώλεσαν*, 208) φανερώσει πως συσχετίζει το αίτημά της για εκδίκηση και με τους δύο.<sup>302</sup> *Ανήκουν ἐν τοῖσιν ἐχθίστοισιν ἀνθρώπων* (815), είναι οι μεγαλύτεροι *ἐχθροί* της που την αναγκάζουν να περιφέρεται με απρεπή για τη βασιλική της καταγωγή ενδυμασία (191), την κακομεταχειρίζονται ως δούλη (190, 264-265, 814), της στερούν την ευμάρεια του βασιλικού ανακτόρου (192) και την ελευθερία, αφού δεν απομακρύνεται από τον *οἶκον* της ούτε για να προσεγγίσει τους ναούς των θεών χωρίς να δεχθεί την τιμωρία τους (911-912). Αν και ο σεβασμός των τέκνων προς τους γονεὺς κρίνεται θεμελιώδους σημασίας στην αρχαιοελληνική σκέψη,<sup>303</sup> η Κλυταιμίστρα και ο Αίγισθος θα πρέπει να υποστούν, σύμφωνα με τη βούλησή της, *ἀντιφόνους δίκας* (248).

Ο Αίγισθος προξενεί φόβο στην Ηλέκτρα. Η ηρωίδα εξέρχεται του ανακτόρου και μοιρολογεί ελεύθερα μόνον κατά την απουσία του (516-518).<sup>304</sup> Θρηνεί τον Αγαμέμνονα ως έναν πατέρα που χάθηκε οικτρά (102) και όχι ως έναν δίκαιο βασιλιά που δολοφονήθηκε και αντικαταστάθηκε από έναν σφετεριστή. Μισεί ακολούθως τον Αίγισθο ως δολοφόνο του πατέρα της και όχι ως τύραννο που επιδιώκει να του αφαιρέσει τη ζωή του, για να απαλλάξει τους συμπολίτες της από την αυθαίρετη ηγεμονία του.<sup>305</sup> Ο Αίγισθος θα πρέπει να θανατωθεί (248), αφού έχει οικειοποιηθεί όλα όσα ανήκαν στον Αγαμέμνονα, τον θρόνο του, τα βασιλικά ενδύματα, τη σύζυγό του (267-274). Απεχθάνεται τον ασεβή και ιερόσυλο που κατασπαταλά την πατρική

---

<sup>300</sup> Bowra (1944) 251.

<sup>301</sup> Finglass (2007) ad 207-208.

<sup>302</sup> Bowra (1944) 218.

<sup>303</sup> Bowra (1944) 74 και σημ. 4.

<sup>304</sup> Panoussis (2002) 114.

<sup>305</sup> Griffin (1999) 78 -79 και σημ. 19.

περιουσία (1290-1291) και προσφέρει σπονδές κοντά στην εστία, όπου θανάτωσε τον νόμιμο άρχοντα των Μυκηνών (270).

Η Ηλέκτρα χλευάζει επίσης την επονειδιστή συμβίωση του Αίγισθου με την *συγκοιμωμένην* (274) μητέρα της. Δηλωτικός της απαξίωσής της είναι ο ειρωνικός χαρακτηρισμός *κλεινὸς νυμφίος* (300). Ο Αίγισθος είναι για την ηρωίδα *ὁ πάντ' ἄναλκισ* (301), *ὁ σὺν γυναιξὶ τὰς μάχας ποιούμενος* (302), αφού διέπραξε τον φόνο του πατέρα της έχοντας την ενθάρρυνση της μητέρας της. Δεν τόλμησε να αντιμετωπίσει μόνος του τον Αγαμέμνονα, αλλά αποδείχθηκε πως ήταν *ἡ πᾶσα βλάβη* (301) συμπράττοντας με μια γυναίκα. Η κόρη του Αγαμέμνονα εχθρεύεται τον Αίγισθο που *ἐποτρύνει* (299) τη μανία της Κλυταιμίστρας εναντίον του γιου της Ορέστη και μηχανεύεται τη δική της τιμωρία (386). Ξεπερνά ακόμη και τον φόβο της, όταν προειδοποιείται από τη Χρυσόθεμη για τον προαποφασισμένο εγκλεισμό της *ἐν κατηρεφεῖ / στέγη* (381-382), προκειμένου ο Αίγισθος να απαλλαχθεί από την ενοχλητική παρουσία της και τη θρασεία συμπεριφορά της (1445-1446). Αψηφά την εξουσία και τη δύναμή του, εύχεται την άμεση επιστροφή του στην πόλη (387) και επιβουλεύεται τον *ἐχθρόν*, ο οποίος δεν της επιτρέπει να θρηνεί και να εκφραστεί ελεύθερα για τα δεινά του βασιλικού *οἴκου* (517-518).

Όταν όμως η ηρωίδα πιστεύει πως ο Ορέστης έχει πεθάνει, τρομοκρατείται από τον αντίλαλο του θριάμβου των *ἐχθρῶν* και τους σαρκασμούς τους,<sup>306</sup> από τη σκέψη πως ο Αίγισθος θα απολαμβάνει τη βασιλική ζωή χωρίς την απειλή του. Αποφασίζει να αποχωρήσει εκούσια από την πατρική εστία, μην θέλοντας να αντικρίσει ξανά και να υπηρετήσει τους ανθρώπους που την υποτιμούν και την καταδυναστεύουν και αδιαφορώντας για την ενδεχόμενη οργισμένη αντίδρασή τους (817-822). Μετά την ανέλπιστη, ωστόσο, επάνοδο του αδελφού της η Ηλέκτρα, αποδεσμευμένη από την υφιστάμενη καταπίεση (1256), ετοιμάζεται να εκδικηθεί τον Αίγισθο. Προσποιείται την πρόθυμη να απαντήσει στα εναγώνια ερωτήματά του για τις ειδήσεις που φέρνουν οι ξένοι από τη Φωκίδα, προκειμένου να τον χαροποιήσει (1456). Δεν κινεί τις υποψίες του εκφράζοντας υποταγή στην κραταιά εξουσία του (1464-1465) και, όταν πια ο Αίγισθος είναι παγιδευμένος, προτρέπει τον αδελφό της να επισπεύσει τη θανάτωσή του. Το άσβεστο μίσος της φανερώνεται μέσω του προστακτικού της

---

<sup>306</sup> Panoussis (2002) 112.

τόνου (*ὡς τάχιστα κτεῖνε*, 1487). Το *μόνον* γι' αυτή *λυτήριον* (1490) είναι ο θάνατος του Αίγισθου<sup>307</sup> και η άμεση απομάκρυνση της σορού του (1487-1489).

---

<sup>307</sup> Ο θάνατος του Αίγισθου δεν αναφέρεται και είναι αξιοσημείωτο, αφού δεν καταγράφεται αντίστοιχο προηγούμενο στην αρχαία ελληνική γραμματεία, βλ. Finglass (2007) ad 1510.

## 5.2. Οι έμπιστοι φίλοι και οι θανάσιμοι έχθροί της Κλυταιμήςτρας

Τα λόγια και τα έργα της Κλυταιμήςτρας μαρτυρούν πως είναι φορέας της αρχαιοελληνικής αντίληψης *ωφέλησε τους φίλους και ζημίωσε τους έχθρούς*.<sup>308</sup> Οι φίλοι που εμπιστεύεται είναι ο *κοινολεχής / Αΐγισθος* (97-98) και τα *εΰνοα* τέκνα της (652-653). Το βασιλικό ζεύγος συναποφασίζει έχοντας ως γνώμονα την προάσπιση της ηγεμονίας του και μετέρχεται κάθε κακόβουλο μέσο εναντίον όσων αντιστέκονται στην αυταρχική διακυβέρνησή του. Η Κλυταιμήςτρα εύχεται τη συνέχεια της ευτυχισμένης βασιλείας της με τον Αίγισθο (652), στον οποίο παραχωρεί το δικαίωμα να επιβάλλεται στην Ηλέκτρα που τους αντιμάχεται. Βρίσκεται υπό την εξουσία του και στερείται αυτοπεποίθησης να ενεργήσει μόνη της. Του επιτρέπει συνειδητά να υπενθυμίζει στην ηρωίδα πως διάκεινται δυσμενώς απέναντί της επιβάλλοντάς της τους αναγκαίους χαλινούς (517), ώστε να μην εκθέτει δημοσίως τους φίλους (518). Συναινεί ακόμη στην επιθυμία του να παραμείνει η ηρωίδα άγαμη, όπως και η Χρυσόθεμη (964-966), ώστε να μην αναθρέψει τον εκδικητή τους.<sup>309</sup>

Η Κλυταιμήςτρα συμμερίζεται χωρίς ενδοιασμό την πρόθεση του Αίγισθου να τιμωρήσει την Ηλέκτρα για το θράσος της (626). Επιθυμεί να παρουσιάσει την οικογένειά της ενωμένη από τον φόβο της αποδοκιμασίας της εξουσίας της και της αμφισβήτησής της από τον λαό των Μυκηνών.<sup>310</sup> Η φαύλη προαίρεσή της είναι αναγνωρίσιμη όμως μόνον στη σχέση της με τον Αίγισθο. Όταν ο Ορέστης εκδικείται τη μητέρα του στερώντας της τη ζωή, η Κλυταιμήςτρα επικαλείται τη βοήθειά του (1409), όπως και ο Αίγισθος επιζητεί τη δική της παρουσία, όταν ενώπιόν του κείται η υποτιθέμενη σορός του Ορέστη (1473), αφού, κατά την κρίση του, απαλλάχθηκαν από τον επαπειλούμενο έχθρόν τους.

Οι *οϊκέϊοι* που η Κλυταιμήςτρα εχθρεύεται περισσότερο είναι ο Αγαμέμνωνας και τα *δύσνοα* τέκνα της, η Ηλέκτρα και ο Ορέστης. Η βασίλισσα των Μυκηνών είναι η αδίστακτη συζυγοκτόνος, η οποία παραδέχεται πως δεν κατατρώχεται από τύψεις (275-276), αλλά, απεναντίας, τελεί με ιδιαίτερη χαρά εορτές προς *θεοῖσιν τοῖς σωτηρίοις* (281) κάθε μήνα *έκείνην ήμέραν* (278) που ο Αγαμέμνωνας έχασε τη ζωή του, απευχόμενη την τιμωρία της. Αναφέρει τον Μυκηναίο βασιλιά ως πατέρα της

<sup>308</sup> Blundell (1989) 149.

<sup>309</sup> Bowra (1944) 234, 236.

<sup>310</sup> Panoussis (2002) 34.

Ηλέκτρας και όχι ως σύζυγό της (530), τον υβρίζει (544) και ομολογεί αμετανόητη (549-550) και με παγερή φυσικότητα τη συμμετοχή της στη δολοφονία του (526).

Η Κλυταιμίστρα, αποσκοπώντας να εξαλείψει τον φόβο της,<sup>311</sup> αποδίδει στον Αγαμέμνονα τη μομφή του πατροκτόνου και υποστηρίζει σθεναρά πως η θυσία της Ιφιγένειας ήταν πράξη *ἀβούλου και κακοῦ* (546) ανδρός. Κατά την κρίση της, πρώτος εκείνος βιαιοπράγησε εναντίον της ίδιας και της οικογένειάς της. Ο Μυκηναίος βασιλιάς, συνεπώς, είτε η Ιφιγένεια θυσιάστηκε για χάρη των Αργείων είτε για χάρη του Μενέλαου, έπρεπε να τιμωρηθεί (535-538) και η ίδια με την πράξη της συνέβαλε στην αποκατάσταση του δικαίου (528) πλήττοντας ανταποδοτικά τον *ἐχθρόν*. Είτε όμως ο Αγαμέμνονας δεν είχε άλλη επιλογή (573) είτε έφερε μερίδιο ευθύνης για τη θυσία της Ιφιγένειας, όπως υπονοείται μέσω της έκφρασης *ἐκθύσειε τὴν αὐτοῦ κόρη* (572), το ιδιάζον επιχείρημα της Κλυταιμίστρας δεν εγείρει τη συμπάθεια προς το πρόσωπό της. Αντιθέτως, λόγω του ισχυρισμού της πως στη θέση της Ιφιγένειας θα μπορούσε να χάσει τη ζωή του ένα άλλο τέκνο (540), φανερώνεται κυνική και ιδιοτελής.<sup>312</sup>

Διαταραγμένη όμως είναι και η σχέση της Κλυταιμίστρας με την Ηλέκτρα, χωρίς να υφίσταται κανένα ενδεχόμενο επίλυσης των διαφορών τους.<sup>313</sup> Ο ακατάπαυστος θρήνος της ηρωίδας είναι ανυπόφορος για τη βασίλισσα, η οποία αποκαλεί την κόρη της *δύσθεον μίσσημα* (289), γενικεύοντας την τραγική θέση της. Υποστηρίζει πως έχουν χάσει και άλλα τέκνα τον πατέρα τους και έχουν πενθήσει και άλλοι άνθρωποι (289-290), χωρίς να ακριβολογεί αναφορικά με την αιτία του χαμού του Αγαμέμνονα, αφού αποσυνδέει τη βίαιη και άνομη πράξη της από τον θάνατό του. Καταριέται την Ηλέκτρα να πεθάνει *κακῶς* (291) και να μην νιώσει ανακούφιση ποτέ, ακόμη κι όταν θα βρίσκεται στον Κάτω Κόσμο (291-292).

Κάθε φορά που η Κλυταιμίστρα πληροφορείται το ενδεχόμενο του ερχομού του Ορέστη *ἐμμανής* (294) καταφέρεται εναντίον της κόρης της με υβριστικά λόγια και απειλητική διάθεση, καθώς ήταν εκείνη που τον έσωσε και τον φυγάδευσε, ώστε να επιστρέψει κάποτε ως εκδικητής του φόνου του πατέρα του (295-298). Η Ηλέκτρα είναι η *κλέψασ'* (297) που μέχρι σήμερα *τρέφει* (603) στο πρόσωπό του τον μελλοντικό τιμωρό, αναγκάζοντας την ίδια και τον Αίγισθο να ζουν υπό τον φόβο της

<sup>311</sup> Για τους φόβους της Κλυταιμίστρας και του Αίγισθου, βλ. Panoussis (2002) 34-38.

<sup>312</sup> Blundell (1989) 152, 162, 164-165.

<sup>313</sup> Blundell (1989) 163.



εκδίκησης. *Ἐκ δειμάτων του νυκτέρου* (410), δάνειο του Σοφοκλή από τη λογοτεχνική παράδοση, αποκαλύπτεται πως η ένοχη συνείδηση της Μυκηναίας βασίλισσας ταραάζει τον ύπνο της και της προκαλεί εφιάλτες. Συγκαλύπτει όμως τους ανομολόγητους φόβους της πίσω από τη βίαιη συμπεριφορά της.<sup>314</sup>

Η Κλυταιμίστρα αφήνει να εννοηθεί ακόμη πως η Ηλέκτρα παραγνωρίζει τη συγγενική σχέση της με την *ὄμαιμον* (531) Ιφιγένεια, αφού δεν εκδηλώνει τη λύπη της για την απώλειά της. Απαιτεί από την ηρωίδα να σέβεται (556-557), να μην υβρίζει *τὴν τεκοῦσαν* (613) και να μην συμπεριφέρεται ως *θρέμμ' ἀναιδές* (622). Τη διατάζει σαν να είναι υποτακτική (814), αποποιούμενη την ηθική της υποχρέωση να νοιαστεί ως μητέρα για την κόρη της (612-615, 678). Θεωρεί την Ηλέκτρα θρασεία (626) και απειλεί τη ζωή της (626-627). Της στερεί την τροφή και της ασκεί σωματική βία (1196). Στη δέησή της προς τον Λύκειο Απόλλωνα αποκάλυπτα συγκαταλέγει την κόρη της στους *ἐχθρούς* (638-639). Την αντιμετωπίζει ως εμπόδιο στην επιθυμία της να απολαμβάνει *πλούτου τοῦ παρόντος* (648) και επιδιώκει να απαλλαγθεί από την παρουσία της καθώς ανήκει στα παιδιά της που τρέφουν γι' αυτή *δύσνοια ἢ λύπη πικρά* (654).

Η βασίλισσα των Μυκηνών φανερώνεται ανηλεής απέναντι στην Ηλέκτρα, ακόμη και όταν εκείνη οδύρεται στο άκουσμα του θανάτου του Ορέστη. Προέχει η δική της πληροφόρηση αναφορικά με τον υποτιθέμενο χαμό του γιου της, γι' αυτό προστάζει τον Παιδαγωγό να αγνοήσει την κόρη της (675). Υποκρίνεται τη μακρόθυμη μητέρα (770-771), για να παραδεχτεί όμως κατόπιν, χωρίς ενδοιασμό, πως *απαλλάχθηκε* από την εχθρική συμπεριφορά του Ορέστη και της Ηλέκτρας (783-784). Αν και η κόρη της ήταν η *μείζων βλάβη* (784), τη θεωρεί ανίσχυρη να πράξει εναντίον της μετά τον θάνατο του γιου της (786-787). Χειρίζεται με επιδεξιότητα ακόμη και τον λόγο της, προκειμένου να εκδηλώσει την αναλγησία της προς την ηρωίδα. Στο πρώτο ημιστίχιο του στίχου 802 προτρέπει τον Παιδαγωγό να εισέλθει μαζί της στο ανάκτορο, στον εσωτερικό χώρο όπου αναζητά την ασφάλεια, ενώ στο δεύτερο ημιστίχιο του ίδιου στίχου και σε ολόκληρο τον ακόλουθο κρατά με βιαιότητα την Ηλέκτρα στον εξωτερικό χώρο να θρηνεί για *τὰ τῶν φίλων κακά* (803).<sup>315</sup>

<sup>314</sup> Panoussis (2002) 32-33· Πανούσης (2017-2018) 256-257 και σημ. 32.

<sup>315</sup> Panoussis (2002) 36.

Η εκούσια επιλογή της Κλυταιμίστρας να θεωρεί *έχθρους* την Ηλέκτρα και τον Ορέστη είναι συχνά ευδιάκριτη στα λεγόμενά της. Κατηγορεί την ηρώίδα πως την διαβάλλει στον μυκηναϊκό λαό, αλλά στην έκφρασή της *τὰ σά* (522) λανθάνει η απόρριψη του γιου της. Στη δέησή της προς τον Λύκειο Απόλλωνα παρακαλεί οι συμφορές να πλήξουν τους *έχθρους* της (647), αν το όραμά της (417-423) προμήνυε *έχθρά* (647), και απευθύνει *λυτηρίους / εύχας* (635-636) φανερώνοντας την καχυποψία της για τις συνωμοτικές πράξεις τόσο της Ηλέκτρας όσο και του Ορέστη, τους οποίους δεν επιθυμεί να κατονομάσει, γι' αυτό χρησιμοποιεί την αόριστη αντωνυμία *τινές* (648).<sup>316</sup> Έχει επίγνωση πως δεν βρίσκεται ενώπιον *φίλων* (638-639), γι' αυτό αποφεύγει το ενδεχόμενο να κοινοποιήσει η Ηλέκτρα τον φόβο της στους Μυκηναίους, αφού είναι η κόρη στην οποία απροκάλυπτα προσάπτει τη μομφή της φθονερής και συκοφάντριας (640-642).

Η ομολογημένη προσήλωση της Κλυταιμίστρας στη διατήρηση της ευτυχισμένης συγκυβέρνησής της με τον Αίγισθο υπογραμμίζεται ακόμη στον αποδιδόμενο προς τον Ορέστη χαρακτηρισμό *φυγάζ* (776). Δεν τον αντιμετωπίζει ως γιο της αλλά ως πολιτικό αντίπαλο που απειλεί την εξουσία της.<sup>317</sup> Στο παρελθόν είχε επιχειρήσει να *απαλλαγεί* από την παρουσία του (296-297)<sup>318</sup> και τώρα με την επαναλαμβανόμενη ερώτησή της προς τον Παιδαγωγό (675) φανερώνει την επιθυμία της να *επιβεβαιώσει* τα ευχάριστα νέα. Μπορεί να αναφωνεί πως *επήλθαν δεινὰ μὲν, κέρδη δέ* (767) και να δείχνει αποθαρρημένη (769), αφού στιγμιαία η μητρική στοργή αντιπαλεύεται τον φόβο και το μίσος<sup>319</sup> και υπερισχύει η εξ αίματος συγγένεια,<sup>320</sup> αλλά την εγκαταλείπει η τρυφερότητα. Σύντομα εξωτερικεύει την *αγαλλίασή* της, καθώς *απαλλάχθηκε* από τον φόβο που της γεννούσε η σκέψη πως ο Ορέστης ζει και μεγαλώνει με την ιδέα της εκδίκησης της γυναίκας που τον γέννησε (775-784). Αποδέχεται πως *καλῶς ἔχει* (791) στον Κάτω Κόσμο και χαίρεται για την *απώλειά* του (1153-1154), φιλοξενώντας με ευχαρίστηση στο βασιλικό *δῶμα* τον Παιδαγωγό που της *ανήγγειλε* το καλό νέο.

---

<sup>316</sup> Panoussis (2002) 35.

<sup>317</sup> Finglass (2007) ad 776 · Van Nortwick (2018) 24.

<sup>318</sup> March (1987) 101 και σημ. 95, 106.

<sup>319</sup> Bowra (1944) 235.

<sup>320</sup> Blundell (1989) 151 και σημ. 6.

### 5.3. Η Χρυσόθεμη αγαπά τους φίλους και ανέχεται τους έχθρούς

Η Χρυσόθεμη παραδέχεται πως δεν ζει σύμφωνα με τις ηθικές της αρχές,<sup>321</sup> αλλά πιστεύει πως ο Αγαμέμνονας συγχωρεί την επιλογή της (400). Αν είχε το σθένος (333), θα υπερασπιζόταν την τιμή του και θα απάλλασσε την Ηλέκτρα από το μαρτύριο *τῶν μακρῶν γόων* (375) της. Όταν την αντικρίζει *πρὸς θυρῶνος ἐξόδοις* (328), αποκαλύπτει πως λυπάται για τα παρόντα δεινά (333). Εκλογικεύει όμως τη δυσάρεστη κατάσταση στον χειμαζόμενο *οἶκον* της και συμβιώνει με τους *ἐχθρούς* της.

Η Ηλέκτρα είναι για τη Χρυσόθεμη η *κασιγνήτη* (329), η εξ αίματος συγγενής, την οποία πασχίζει να προφυλάξει τόσο από τον μάταιο θυμό της (331) όσο και από τους μηχανορράφους Αίγισθο και Κλυταιμίστρα, οι οποίοι επιβουλεύονται τη ζωή της. Έχει εξοικειωθεί με τα απρεπή λόγια της (372-373) και χωρίς μνησικακία τής αποκαλύπτει το κακόβουλο σχέδιο του εγκλεισμού της *ἐν κατηρεφεῖ / στέγη* (381-382). Αγωνιά (392) και επιδιώκει να τη συνετίσει (390), προτρέποντάς την να είναι υπάκουη, να υποχωρεί στους κραταιούς (396) και να μην αψηφά την υποδεέστερη θέση που η κοινωνία όρισε για τη γυναίκα σε σχέση με τον άνδρα (997).

Αν και φοβάται για τη σωματική της ακεραιότητα (470-471), η Χρυσόθεμη ενώνεται με την αδελφή της μέσω του όρου *δυοῖν* (467) και δεν επιτρέπει η έριδα να ορθώσει εμπόδια στην πραγμάτωση της δίκαιης πράξης της Ηλέκτρας (338-339, 466-467). Θα υπακούσει στην επιθυμία της να μην εναποθέσει στον πατρικό τύμβο τα *ἐντάφια* (326) που η μητέρα της την πρόσταξε, αλλά εκείνα που η αδελφή της πρότεινε, αναγνωρίζοντας πως οι δικές τους πλεξίδες μαρτυρούν την απόδοση σεβασμού και ευλάβειας προς τον νεκρό πατέρα τους (448-452), και *προσπίνουσα γῆθεν* (453) θα εκλιπαρήσει για την ευμένειά του.

Η χρήση του δυικού αριθμού *νῶν* (882) από τη Χρυσόθεμη, κατά την επιστροφή της από τον πατρικό τύμβο, προσδιορίζει ακόμη περισσότερο τη συναισθηματική της σύγκλιση προς την αδελφή της. Σπεύδει ως *ἄγγελος* καλών ειδήσεων να προσφέρει την ανακούφιση και την ευχαρίστηση (873) στη θρηνωδό Ηλέκτρα, διαβεβαιώνοντάς την πως ο αδελφός τους ζει ανάμεσά τους.<sup>322</sup> Προσπαθεί να πείσει την *φίλην* (916) πως τα ταφικά *κτερίσματα* (931) είναι δική του προσφορά. Η κατοπινή διάψευση της

<sup>321</sup> Blundell (1989) 158.

<sup>322</sup> Panoussis (2002) 116.

πίστης της πως ο Ορέστης ζει την παρακινεί ακόμη και να της υποσχεθεί κάθε δυνατή βοήθεια (946).

Ωστόσο, η Χρυσόθεμη, η οποία πλησιάζοντας στον *ἀρχαῖον τάφον* (893) δεν έκρυψε την πρόθεσή της να περάσει απαρατήρητη (897-898), θεωρεί *θράσος* (995) και *ἀβουλία* (429) τη σύλληψη ενός σχεδίου εξόντωσης του Αίγισθου. Η άρνησή της να εκδικηθεί μαζί με την αδελφή της *τὸν αὐτόχειρα πατρώου φόνου* (955) και η επιδίωξή της να συγκρατήσει την *ὀργήν* (1011) της ηρωίδας δεν αντιφάσκουν με την πρότερη δέσμευσή της. Αντιθέτως, η έκφραση *κακῶς πράσσοντε* (1003) φανερώνει πως και εκείνη ανήκει σε εκείνους που δεινοπαθούν στον πατρικό *οἶκον*. Δεν επιθυμεί να προκύψουν για τα μέλη του μεγαλύτερα κακά (1003), γι' αυτό προειδοποιεί την Ηλέκτρα πως, αν πραγματοποιήσει το σχέδιο εκδίκησης του Αίγισθου, θα πράξει *κακῶς* (1026) και θα υποστεί *βλάβην* (1042).

Αν και η Χρυσόθεμη συμπαραστέκεται στην αδελφή της με την πρόθεσή της να αποσιωπήσει *τὰ λελεγμένα* (1011) της, ώστε να μην απειληθεί η ζωή της, η στιχομυθία των στίχων 1023-1049 πιστοποιεί πως η ένταση στην αδελφική τους σχέση είναι προϊούσα. Εκατέρωθεν εκφράζονται ειρωνικά σχόλια (1021-1022, 1047) με επίμονη παράλληλα τη διαβεβαίωση από μέρους της Χρυσόθεμης πως νοιάζεται ειλικρινά για την Ηλέκτρα και δεν τρέφει *τοσοῦτον ἔχθος* (1034), ώστε να τη μισεί. Αντιθέτως, η αντίδρασή της είναι απόρροια της *προμηθίας* (1036) της. Προειδοποιεί την αδελφή της πως κάποτε θα ανακαλέσει στη μνήμη της τις παραινέσεις της και πως θα την *ἐπαινέσει* (1044, 1057).

Όταν όμως η Χρυσόθεμη συνειδητοποιεί πως τα συνετά της *ἔπη* (1057) δεν είναι αρεστά στην Ηλέκτρα, που είναι αποφασισμένη να ακολουθήσει τους δικούς της *τρόπους* (1051), αποχωρεί οικειοθελώς (1050). Τα λόγια της ηχούν δυσάρεστα στην αδελφή της, όπως του Κρέοντα στην Αντιγόνη (499-500). Την αδελφική σχέση διχάζει οριστικά η διαφορετική θεώρηση της ζωής. Η Ηλέκτρα δεν αποκτά την *ὠφέλησιν* (1031) που επιθυμούσε από τη Χρυσόθεμη, αφού η αδελφή της επέμενε στην *μάθησιν* (1032) της αξίας της εχεφροσύνης.<sup>323</sup>

Η αδυναμία της Χρυσόθεμης να συμπράξει με την Ηλέκτρα και ο φόβος της για έναν επώδυνο θάνατο (1007-1008) την εμποδίζουν να εκφράσει έμπρακτα την πίστη της στον πατρικό *οἶκον*. Η χρήση όμως του υπερθετικού βαθμού δεν εγείρει καμία αμφιβολία για τη γνησιότητα των συναισθημάτων της προς τα αδέλφια της. Η

---

<sup>323</sup> Kirkwood (1996) 229.

Ηλέκτρα είναι η *φιλιτάτη* (871) αδελφή της<sup>324</sup> και ο Ορέστης ο φίλτατος αδελφός (903-904). Η Χρυσόθεμη εκλαμβάνει το άφθονο φρέσκο γάλα (894-895), την ποικιλία των ανθέων (896) και την πλεξίδα από τα πρόσφατα κουρεμένα μαλλιά (900-901) που έχουν εναποθέσει στον πατρικό τάφο ως *τεκμήριον* (904) της παρουσίας του Ορέστη και τα μάτια της πλημμυρίζουν δάκρυα (906). Θεωρώντας βέβαιο τον ερχομό του, ορκίζεται στην *πατρώαν έστίαν* (881).<sup>325</sup> Πιστεύει πως η ημέρα της επιστροφής του δηλώνει την απαρχή *πολλῶν καλῶν* (919). Η Ηλέκτρα δεν θα θρηνηί ακατάπαυστα και ο Ορέστης θα εκδικηθεί τον φόνο του Αγαμέμνονα και θα αποκαταστήσει την τιμή του πατρικού *οἴκου*.

Όταν όμως η Χρυσόθεμη πείθεται πως ο Ορέστης δεν ζει, χαρακτηρίζει τα νέα της αδελφής της *κακά* (937) και αυτοαποκαλείται *τάλαινα* (926) και *δυστυχής* (934), καθώς έχουν προστεθεί νέα δεινά στα *ὄντα πρόσθεν* (937). Ο Ορέστης με τον επαναπατρισμό του θα τιμωρούσε τον αδίστακτο Αίγισθο, τον *τοιούτον ἄνδρα* (1001), και τη μητέρα της, την οποία επίσης η Χρυσόθεμη εχθρεύεται, αφού δολοφόνησε τον πατέρα της (408). Μπορεί να αποσιωπά τη γνώμη της (333-334), αλλά έχει επίγνωση πως ραδιουργούν εναντίον της ζωής της, και κυρίως της Ηλέκτρας (430). Είναι οι *έχθροί* που ευτυχούν, ενώ για τα τέκνα του Αγαμέμνονα η τύχη *ἀπορρεῖ* (1000).

---

<sup>324</sup> Η Χρυσόθεμη απευθύνει τον όρο *φιλιτάτη* (871) μόνον στον συγκεκριμένο στίχο, βλ. Kamerbeek (1974) ad 871.

<sup>325</sup> Kamerbeek (1974) ad 881.

#### 5.4. Ο Ορέστης υπερασπιστής των φίλων και τιμωρός των ἐχθρῶν

Ο Ορέστης επιστρέφει στη γενέθλια γη μετά από μακροχρόνια παραμονή στη βασιλική αυλή του Στροφίου. Στα χρόνια της ακούσιας απουσίας του δεν έχει λησμονήσει το *πατρῶον δῶμα* (69). Ἦλθε στη μυκηναϊκή γη ως *καθαρτής* (70) του πατρικού *οἴκου* έχοντας λάβει χρησμό από τὸ *Πυθικὸν / μαντεῖον* (32-33). Θα δράσει ἐνάντια των *ἐχθρῶν*, των δολοφόνων του πατέρα του, ὄχι παρακινημένος ἀπὸ προσωπικά βιώματα και συναισθήματα, λόγω της ολιγόχρονης παραμονής του στον πατρικό του *οἶκον*, ἀλλὰ ἀπὸ τις ἀρχές με τις οποίες γαλουχήθηκε και τις πληροφορίες που του δόθηκαν ἀπὸ τον Παιδαγωγὸ που τον συντρόφευσε στη Φωκίδα (13-14).<sup>326</sup>

Ο γιος του Αγαμέμνονα εμφορεύεται ἀπὸ τον πόθο της εκδίκησης (14), την αποκατάσταση του δικαίου (33-34), της τιμής (1181) και της ευμάρειας του πατρικού *οἴκου* (72).<sup>327</sup> Ακολουθώντας το παράγγελμα του *Λοξίου* (82)<sup>328</sup> θα προσφέρει επιτάφιες σπονδές (51-53) στον πατέρα του, ο οποίος απαιτεῖ την εκδίκηση ἀπὸ τον συνεχιστὴ του *οἴκου* του.<sup>329</sup> Χρονοτριβεῖ μόνον για λίγο, ὅταν υποθέτει πως η γυναικεία φωνή που θρηνεῖ γοερά ἀνήκει στην Ηλέκτρα (80). Η ἀντίδρασή του, ὅταν συνειδητοποιεῖ την παρουσία της και την ἀναξιοπαθή ζωὴ της, εἶναι χαρακτηριστικὴ της ἀδελφικῆς ἀγάπης. Κυριεύεται ἀπὸ ἀμηχανία (1174), ὅταν την ἀντικρίξει να ολοφύρεται, και ἰδιαίτερα ὅταν κρατὰ την υποτιθέμενη τέφρα του *ἐν βραχεῖ / χαλκῶ* (757-758). Διακατέχεται ἀπὸ ἐντονη ἐπιθυμία να της φανερωθεῖ (1175). Θλίβεται συνειδητοποιώντας πως το ἀλλοτινὸ *κλεινὸν εἶδος Ἡλέκτρας* (1177) περιφέρεται ως *σῶμ' ἀτίμως κάθῆως ἐφθαρμένον* (1181) και τυγχάνει τη μοῖρα *τῆς ἀνύμφου δυσμόρου τε τροφῆς* (1183). Θεωρεῖ πως εἶναι δικά του βάσανα η κακομεταχείριση και οι στερήσεις που βιώνει η ἀνυπεράσπιστη ἀδελφὴ του στον πατρικό *οἶκον* (1187, 1201)

<sup>326</sup> Bowra (1944) 247 · Letters (1953) 251.

<sup>327</sup> Blundell (1989) 172.

<sup>328</sup> Ο Απόλλωνας τον 5<sup>ο</sup> π.Χ. αἰώνα θεωρούταν ὡς ο θεὸς που καθαίρει τους *οἴκους* ἀπὸ το *κακόν*, βλ. Parker (1983) 139. Προσωνύμιο του θεοῦ ἦταν και Απόλλων Λύκειος, του οποίου ο βωμὸς και το ἀγαλμα βρίσκονταν μπροστὰ ἀπὸ τον *οἶκον*, βλ. Linforth (1963) 97.

<sup>329</sup> Bowra (1944) 230.

Ο Πλάτωνας θεωρεῖ πως ο δολοφονημένος ἔχει τη δύναμη να στείλει ὅλα τα *κακά* στους δολοφόνους του. Ὄταν η Κλυταιμῆστρα θανατώνεται, ο Χορὸς ἀναγνωρίζει την παρέμβαση του Αγαμέμνονα και την ἐκδήλωση της δύναμης του νεκροῦ ηγεμόνα (1417-1421), βλ. Bowra (1944) 221-222, 226.

και δεν επιθυμεί την παράταση της δυστυχίας της. Όταν πια βεβαιώνεται ότι συνομιλεί μαζί της, αποκαλύπτεται επιδεικνύοντας ως σημάδι αναγνωρίσεως τη *σφραγιδα* του Αγαμέμνονα (1223),<sup>330</sup> προκειμένου να την απαλλάξει από τον οδυρμό της.

Ο Ορέστης μακαρίζει την πολυπόθητη ημέρα της επανένωσής του με την Ηλέκτρα (1224) υπαιτισσόμενος πως δεν θα την αποχωριστεί ξανά (1278).<sup>331</sup> Από τον φόβο όμως μήπως η υπέρμετρη χαρά τους αποβεί αιτία επιπόλαιης ενέργειας και συνεπώς ατυχούς για την πραγμάτωση του σχεδίου του έκβασης, καλεί την αδελφή του να συγκρατήσει τον ενθουσιασμό της (1271-1272). Είναι αναγκασμένος να ανακόψει τη χαρά της, αλλά θα θύμωνε πολύ, αν άλλοι της την στερούσαν (1278). Η Ηλέκτρα δεν είναι μόνον η αγαπημένη του αδελφή, αλλά και το μέλος της οικογένειάς του που κρίνει επιβεβλημένη την τιμωρία των δολοφόνων του πατέρα τους, γι' αυτό της ζητά να του υποδείξει τα σημεία δράσης από τα οποία θα επιφέρει το καίριο πλήγμα στους *έχθρους* (1295).

Η καθοδήγηση της Ηλέκτρας αλλά και η συμβολή του Παιδαγωγού θα είναι αποφασιστικής σημασίας για το εγχείρημα του Ορέστη. Ο γιος του Αγαμέμνονα αποκαλεί φίλτατο (23) και *έσθλόν* (24) τον πιστό θεράποντα, τον οποίο προσομοιάζει με γέρικο άλογο καλής γενιάς που παραστέκεται στο αφεντικό του καθώς αφουγκράζεται τον κίνδυνο και προειδοποιεί για την απειλή (25-28). Εμπιστεύεται την κρίση του (30-31), τον προτρέπει να εισέλθει στο βασιλικό ανάκτορο προκειμένου να πληροφορηθεί *πᾶν τὸ δρώμενον* (40) και βασίζεται στην προσήλωσή του (1334), προκειμένου να επιτύχει το *κράτος τῶν δρωμένων* (85). Ο Ορέστης χάρη στη δική του συμβολή αντιμετωπίζει τον τύραννο (661, 664), όπως ειρωνικά αποκαλεί ο Παιδαγωγός τον Αίγισθο, αλλά και την Κλυταιμίστρα, αποδεικνύοντας πως οι *έχθροι* του *οἴκου* του Αγαμέμνονα είναι και δικοί του *έχθροι*. Ο πιστός θεράπων, όπως και η Ηλέκτρα πιστεύουν στον Ορέστη (693-694, 116-117), στον οποίον έχουν προσδώσει, άλλωστε, ηρωική διάσταση, ενώ ο ίδιος αμφέβαλε για την ορθότητα του απολλώνιου χρησμού (1425).<sup>332</sup>

---

<sup>330</sup> Αυτό το *ἀναγνώρισμα* είναι επινόηση του Σοφοκλή. Δεν απαντάται στον Αισχύλο ή στον Ευριπίδη, βλ. Kamerbeek (1974) ad 1222-1223.

<sup>331</sup> Finglass (2007) ad 1278.

<sup>332</sup> Blundell (1989) 173-174, 183.

Ωστόσο, η March εκφράζει τη βεβαιότητά της πως η χρήση του όρου *εί* δεν φανερώνει αμφιβολία, βλ. March (1987) 110 και σημ. 153.

Ο Ορέστης θα πραγματώσει με δόλο (37, 56) την τιμωρία των *ἐχθρῶν* του (66), της Κλυταιμίστρας, από την οποία απογαλακτίστηκε πρόωρα (776), και του Αίγισθου. Θα λάμψει ως *ἄστρον* (66) στους *ἐχθρούς* του, όταν θα αποκαλυφθεί πως τα *σμικρὰ λείψαν' ἐν βραχεῖ / τεύχει* (1113-1114) δεν ήταν παρά ένα εφεύρημα για την εξαπάτησή τους. Ο διάδοχος του μυκηναϊκού θρόνου επικαλείται τη γενέθλια γη, τους εγχώριους θεούς και τον ατιμασμένο *οἶκον* του, για να τον δεχθούν ως *καταστάτην δόμων* (72), και δρα προσεκτικά, ώστε η μητέρα του, η γυναίκα που ξέρει από πόλεμο (1243-1244), να μην ματαιώσει το σχέδιό του. Ο φόνος του πατέρα του, η μοιχεία της μητέρας του, η ακούσια εξορία του και η άθλια διαβίωση της αδελφής του Ηλέκτρας έχουν επενεργήσει καταλυτικά σε εκείνον. Τώρα γνωρίζει το ποιόν της Κλυταιμίστρας,<sup>333</sup> πως η μητέρα του είναι *κακή* (1289).

Ο γιος του Αγαμέμνονα έχει γαλουχηθεί με την ηθική υποχρέωση να σταματήσει τους *γελῶντας ἐχθρούς* (1295) και μόνον όταν ευοδωθεί το εγχείρημά του θα χαίρεται και θα γελά και εκείνος *ἐλευθέρως* (1300). Την αφαίρεση της ζωής της μητέρας του τη θεωρεί ως το τέλος της περιφρονημένης ζωής της Ηλέκτρας και τη θανάτωση του Αίγισθου εντός του ανακτόρου ως αποκατάσταση της δικαιοσύνης και απότιση φόρου τιμής στον δολοφονημένο πατέρα του. Αφού προσκυνά τα *πατρῶα ἔδη / θεῶν* (1374-1375), καταφέρει χωρίς λύπηση αλληπάλληλα χτυπήματα πρώτιστα στην Κλυταιμίστρα, τον θάνατο της οποίας διέταξαν οι θεοί, αλλά απαίτησε και η δικαιοσύνη των ανθρώπων. Αισθάνεται τρόπο για την πράξη της μητροκτονίας, αλλά παρηγορείται με τη σκέψη πως ήταν εντολή του Απόλλωνα και ότι προσέφερε ανακούφιση στην Ηλέκτρα,<sup>334</sup> την οποία διαβεβαιώνει πως δεν θα την ατιμάσουν ξανά οι κακοί τρόποι της μητέρας τους (1426-1427). Παραπλανά κατόπιν και ειρωνεύεται (1470-1471, 1474,1481) τον Αίγισθο, οδηγώντας τον στο εσωτερικό του ανακτόρου, όπου αφαίρεσε τη ζωή του πατέρα του (1495-1496). Τον αναγκάζει σε *πικρόν* (1504) θάνατο και απαλλάσσει τον *οἶκον* του από τον *ἐχθρόν*.

---

<sup>333</sup> Bowra (1944) 250-251.

<sup>334</sup> Bowra (1944) 253, 260.



## 6. Το ἦθος σε συνάρτηση με τα λόγια και τα έργα *περὶ φιλίας και ἔχθρας*

### 6.1. Η *αὐτόνομος* Αντιγόνη και η *δύστηνος* Ηλέκτρα

Στην *Αντιγόνη* και στην *Ηλέκτρα* ο αρχαίος δραματουργός δεν αποκόπτει τις ομώνυμες ηρωίδες από τη μυθολογική τους κληρονομιά. Τα ονόματά τους είναι δηλωτικά, *noms parlants*, του ἦθους ή της μοίρας τους.<sup>335</sup> Η πρόθεση *ἀντί-* και το στερητικό πρόθεμα *α-* μπροστά από τους όρους *γόνος* και *λέκτρον*<sup>336</sup> προϋποθέτει πως οι δύο κόρες παραμένουν προσκολλημένες στην πατρική εστία, αφού δεν πλάγιασαν σε συζυγική κλίση και δεν απέκτησαν απογόνους.<sup>337</sup>

Ο τραγικός ποιητής όμως μεγέθυνε τη δύναμη των ηρωίδων της επικής παράδοσης.<sup>338</sup> Επιλέγει να τιτλοφορήσει τα δράματά του με το όνομά τους προοικονομώντας τη δικαίωση των ομώνυμων ηρωίδων,<sup>339</sup> οι οποίες θα ριψοκινδυνεύσουν, αφού δεν πρόκειται για συνηθισμένες γυναίκες.<sup>340</sup> Η Αντιγόνη, που καταλαμβάνει μόνον τους 216 από τους 1353 στίχους της τραγωδίας, και η Ηλέκτρα, η παρουσία της οποίας κυριαρχεί από τον Πρόλογο έως την Έξοδο του

---

<sup>335</sup> Rutherford (2012) 95.

<sup>336</sup> LSJ s.v.

<sup>337</sup> Letters (1953) 255 · Jebb (1894) xix · Willner (1982) 66 · Goldhill (1986) 102 · Foley (2001) 123 · McClure (2012) 371.

Η Αντιγόνη είναι *ἄγαμος* (867) και χωρίς *παιδείου τροφῆς* (918), όπως *ἄτεκνος* (164) και *ἀνύμφεντος* (165) είναι και η Ηλέκτρα.

Αἰλ. Ποικ. Ιστ. Δ26: *ἐπεὶ δὲ Ἀγαμέμνων ἀνηρέθη, τὴν δὲ Κλυταιμνήστραν ὁ Αἴγισθος ἔγημε καὶ ἐβασίλευσεν, ἄλεκτρον οὖσαν καὶ καταγεηρωσάν παρθένον Ἀργεῖοι Ἡλέκτραν ἐκάλεσαν διὰ τὸ ἀμοιρεῖν ἀνδρὸς καὶ μὴ πεπειρᾶσθαι λέκτρον.*

Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στη δραματική τεχνική των επικών και τραγικών ποιητών της εκ των υστέρων απόδοσης των ονομάτων στους ήρωες των έργων τους, βλ. Αριστ. *Ποιητ.* 17.1455<sup>b</sup> 12-15.

<sup>338</sup> Pomeroy (1975) 94.

<sup>339</sup> Post (1912) 86 · Knox (1983) 10.

Ο Goheen υποστηρίζει πως πιθανόν η τραγωδία *Αντιγόνη* φέρει το όνομα της ηρωίδας, επειδή είναι ασυνήθιστη και παράτολμη και τελικά αυτή αντιπροσωπεύει το δίκαιον και ο Bowra διατείνεται πως ο Σοφοκλής τιτλοφορεί *Ηλέκτρα* το έργο του, γιατί η ομώνυμη ηρωίδα δυστυχεί για πολλά χρόνια και έχει επηρεαστεί καθοριστικά η ψυχοσύνθεσή της, βλ. Goheen (1951) 98 · Bowra (1944) 241-242. Η Αντιγόνη και η Ηλέκτρα είναι οι πιο αδιάλλακτες σοφόκλειες ηρωίδες, βλ. Knox (1966) 67.

<sup>340</sup> Ehrenberg (1954) 144.

δράματος, αποδεικνύονται δύο δυναμικές προσωπικότητες που σφετερίζονται τον ανδρικό ρόλο προασπιζόμενες τους φίλους και εναντιούμενες στους *έχθρους*.<sup>341</sup>

Στον Σοφοκλή ό,τι λέγεται ή πράττεται συναρτάται απόλυτα με το ποιόν των πρωταγωνιστών.<sup>342</sup> Στην *Αντιγόνη* και στην *Ηλέκτρα* οι ομώνυμες ηρωίδες, παρά την ετερόκλητη κατάσταση που αντιμετωπίζουν ζώντας η καθεμιά στον *οἶκον* της που δοκιμάζεται, παρουσιάζουν κοινά γνωρίσματα *ἥθους*.<sup>343</sup> Διακατέχονται από πάθος που είναι εκπεφρασμένο *λόγῳ* και *ἔργῳ*, όταν υπερασπίζονται τους νεκρούς αγαπημένους τους<sup>344</sup> και αντιστέκονται στους *έχθρους* τους (*Αντιγ.*48/*Ηλ.*591-593). Υπεραμύνονται το δίκαιο των πράξεών τους, δεν χειραγωγούνται και ασυγκράτητες πραγματώνουν τις αποφάσεις τους (*Αντιγ.*519 / *Ηλ.*560-561). Η Αντιγόνη διακρίνεται από την παραφορά της επαναστάτριας, ενώ η κόρη του Αγαμέμνονα από την αμείλικτη αποφασιστικότητα της εκδικήτριας.<sup>345</sup>

Την Αντιγόνη δεν θα την εμποδίσει κανείς να τιμήσει τον νεκρό αδελφό της. Ανακαλύπτει τους *νόμους* της ζωής στην ιδιοσυστασία της και στη θρησκευτική παράδοση. Προτεραιότητά της είναι ο φυσικός δεσμός με την οικογένειά της, σχεδόν *νόμος* (511-523),<sup>346</sup> ο οποίος υπαγορεύει την απόρριψη της διακήρυξης του Κρέοντα, τη μαχητική υπεράσπιση του *φίλου* (73) Πολυνείκη και την απότιση χρέους τιμής προς το άγραφο ηθικό δίκαιο. Αποδεικνύεται *αὐτόνομος* (821) και *αὐτόγνωτος* (875). Πρόκειται για χαρακτηρισμούς από τους οποίους ο ένας εκφέρεται από τον Χορό εν

---

<sup>341</sup> Η Humphreys αναφέρει πως οι ηρωίδες των τραγωδιών του 5<sup>ου</sup> π.Χ. αιώνα διαφοροποιούνται. Υπερασπίζονται τα δικαιώματά τους ερχόμενες σε αντίθεση με τους άνδρες ή τους υποκαθιστούν. Η Pomeroy ισχυρίζεται πως η τεχνική της παρουσίασης μιας ηρωίδας με χαρακτήρα ανδροπρεπή εξελίχθηκε πλήρως στη σοφόκλεια *Αντιγόνη*, βλ. Pomeroy (1975) 99 · Humphreys (1983) 62.

Ο θρήνος των ηρωίδων και η μαχητικότητά τους αντίκεινται στην επικρατούσα αντίληψη του 5<sup>ου</sup> π.Χ. αιώνα, όπως ανακαλείται από τον *Επιτάφιο Λόγο* του Περικλή (Π.45.2).

<sup>342</sup> Adams (1957) 19.

Το *ἥθος* αποκαλύπτεται μέσω των λόγων και των πράξεων, βλ. Αριστ. *Ποιητ.* 15.1454<sup>a</sup> 17-19.

<sup>343</sup> Απ' όλες τις γυναίκες στα σωζόμενα έργα του Σοφοκλή μόνον δύο επιδεικνύουν τα κοινά χαρακτηριστικά των σοφόκλειων ηρώων, η Ηλέκτρα και η Αντιγόνη, ίδιες αλλά και διαφορετικές. Τα ομώνυμα έργα μπορεί να απέχουν περίπου τριάντα χρόνια, αλλά δύσκολα πιστεύει κανείς πως γράφοντας ο Σοφοκλής την *Ηλέκτρα* δεν είχε στον νου του την *Αντιγόνη*, βλ. Winnington-Ingram (1983) 243.

<sup>344</sup> Jebb (1894) xlii · Linforth (1963) 118.

<sup>345</sup> Kirkwood (1996) 139.

<sup>346</sup> Goheen (1951) 88.

είδει επαίνου και ο άλλος μομφής φανερώνοντας πως η δράση καθορίζεται από την ηρωίδα.<sup>347</sup>

Η *δύστηνος* (80) Ηλέκτρα είναι στιγματισμένη από τον ειδεχθή φόνο του πατέρα της. Με τον ακατάπαυστο *γόνον* της (103-104, 244) διατηρεί άσβεστη την εκδικητική της μανία ενάντια των *έχθρων* και επιζητεί την εκδίκηση. Ο Χορός για την αφοσίωσή της στον πατρικό *οἶκον* αποδίδει στην ηρωίδα τον χαρακτηρισμό *εὐπατρης* (1081).<sup>348</sup>

Η *δύσμορος* (282) Ηλέκτρα θρηνεί για τους *φίλους* που στερείται, τον δολοφονημένο πατέρα της Αγαμέμνονα και τον εξόριστο αδελφό της Ορέστη, αλλά και για την προσβολή του *οἴκου* της από την απρεπή συμπεριφορά της μητέρας της Κλυταιμίστρας. Στην αντιδικία της με τους *έχθρους* της άλλοτε εμφανίζεται προπετής (597-598, 617-618) και άλλοτε ειρωνική (1464-1465). Η ηρωίδα εμπνέεται από το ιδεώδες της *ἀνδρείας* (983)<sup>349</sup> και δεν χρειάζεται τη χρησιμοδότηση κάποιου θεού για να δράσει ενάντια των *έχθρων* ή για να δικαιολογήσει τη μητροκτονία στη συνείδησή της.<sup>350</sup> Ο αδιάλειπτος θρήνος της για τους *φίλους* ενδυνάμωσε την οργή της, γι' αυτό παραμένει αμείλικτη ακόμη και την ύστατη ώρα της Κλυταιμίστρας και του Αίγισθου (1415, 1483-1489).

Τόσο η κόρη του Οιδίποδα όσο και εκείνη του Αγαμέμνονα φανερώνουν στον αγώνα τους για την υπεράσπιση των *φίλων* χαρακτηριστικά *ἥθους* που αναγνωρίζονται στον ιλιαδικό ήρωα Αχιλλέα, την ισχυρογνωμοσύνη που συμπλέκεται με την υπερηφάνεια και τον θυμό.<sup>351</sup> Αναπτύσσουν ενεργό εμπλοκή στη δράση, έχοντας συνείδηση πως τολμούν *τάμψα* και υπερβαίνουν *τα μέτρια* (*Αντιγ.*

---

<sup>347</sup> Πρόκειται για ευφυή επινόηση του Σοφοκλή. Ο όρος *αὐτόνομος* έχει θετική σημασία και ανήκει στον χώρο της πολιτικής θεωρίας και πολιτικής ρητορικής, όταν απευθύνεται σε πολιτείες, οι οποίες με *αὐτονομία* θεσπίζουν τους νόμους τους και δεν είναι υποχείρια της τυραννικής επιβολής, αλλά δεν έχει θετική σημασία, όταν απευθύνεται σε ένα άτομο, ειδικά όταν εκείνο αντιστρατεύεται την πολιτεία. Η προσθήκη του όρου *αὐτόνομος* τονίζει ότι η Αντιγόνη είναι η αποκλειστική υπαίτια του ξεχωριστού θανάτου της, βλ. Else (1976) 60, 79 · Goldhill (2012) 111.

<sup>348</sup> McClure (2012) 372.

<sup>349</sup> Πανούσης (2017-2018) 258-259 και σημ. 37.

Ο Αριστοτέλης διακρίνει το θάρρος της γυναίκας από του άνδρα, εκφράζοντας την άποψη πως είναι παράταιρο να εμφανίζεται σε ένα τραγικό έργο μία γενναία γυναίκα, Αριστ. *Ποιητ.* 15.1454<sup>a</sup> 23-24 · Αριστ. *Πολ.* 1260a 22-23, βλ. Bowra (1944) 79.

<sup>350</sup> Letters (1953) 253.

<sup>351</sup> Gill (1990) 18 · Van Nortwick (2018) 3-4.

92 / Ηλ. 140).<sup>352</sup> Θυμώνουν με τους *έχθρους* τους που ατιμάζουν τα προσφιλή τους πρόσωπα και διατείνονται με υπερηφάνεια, όπως ο ομηρικός ήρωας (*Ομ.Ιλ.* 9.412-415), πως είναι προτιμότερο *καλῶς θανεῖν* (*Αντιγ.* 97) παρά *ζῆν αἰσχρῶς* (*Ηλ.*989).

Οι σοφόκλειες ηρωίδες είναι ανυποχώρητες και αδιαφορούν για τη γνώμη των φίλων και των *έχθρων* που θεωρούν ότι με την επίμονη συμπεριφορά τους αγγίζουν τα όρια της παράνοιας.<sup>353</sup> Η κατηγορική επισήμανση του Χορού πως η κόρη του Οιδίποδα *εἴκειν οὐκ ἐπίσταται κακοῖς* (472) και η προτροπή της Χρυσόθεμης στην Ηλέκτρα να υποχωρήσει στην ύπαρξη της πειθαναγκαστικής εξουσίας της Κλυταιμίστρας και του Αίγισθου (396), αφήνουν τις ηρωίδες ανεπηρέαστες. Η παράβαση του διατάγματος καθιστά την Αντιγόνη *ἄνου* (99, 562) στην κρίση της Ισμήνης και του Κρέοντα. Η ηρωίδα, αν και αδιαφορεί για την *μωρίαν* (470) που της καταλογίζει ο Θηβαίος ηγεμόνας, παραδέχεται στην Ισμήνη πως με την *δυσβουλίαν* (95) της εκφράζει την πίστη της στην αδελφική αγάπη και στους θεϊκούς νόμους.

Η Χρυσόθεμη προειδοποιεί την Ηλέκτρα πως δεν σκέφτεται σωστά (394) και θα χαθεί εξαιτίας της *ἀβουλίας* (398) της, αλλά η ηρωίδα, παρόλο που αναγνωρίζει πως παραφέρεται θρηνώντας ακατάπαυστα (222, 254-255), επισημαίνει πως θα ήταν ασύνετη (228), αν έπανε να οδύρεται για τη δολοφονία του Αγαμέμνονα. Συνειδητά δεν επιδεικνύει σώφρονα συμπεριφορά (307) προς τη μητέρα της Κλυταιμίστρα, η οποία φόνευσε τον πατέρα της και ταπεινώνει την ίδια. Αδιαφορεί ακόμη και για τη μομφή της αδελφής της πως, αν συλλογιζόταν ορθά (992-994, 1055-1057), δεν θα προχωρούσε στο παρακινδυνευμένο εγχείρημά της για την εξόντωση του Αίγισθου.

Η άρνηση της Ισμήνης και της Χρυσόθεμης δεν δρα κατασταλτικά στην απόφαση της ασυμβίβαστης Αντιγόνης και της ανυποχώρητης Ηλέκτρας. Η προσωπικότητα των τραγικών ηρώων, όπως των ομηρικών, κοινών θνητών που υπερβαίνουν τα συνηθισμένα όρια ερχόμενοι σε σύγκρουση με την ειμαρμένη, φανερώνεται σε σημαίνουσες πράξεις.<sup>354</sup> Οι υψηλόφρονες και ιδεολογικά συστρατευμένες ηρωίδες εκφράζουν με κατηγορηματικότητα την πρόθεσή τους.<sup>355</sup> Η Αντιγόνη θα προσφέρει τις δέουσες νεκρικές τιμές στον Πολυνείκη (72) και η Ηλέκτρα δεν θα πάψει να θρηγεί τον ατιμασμένο *οἶκον* της (103-104) και να

---

<sup>352</sup> Knox (1966) 24.

<sup>353</sup> Knox (1966) 15-16, 28.

<sup>354</sup> Segal (1981) 8.

<sup>355</sup> Knox (1966) 10-11.

επιδιώκει την εκδίκηση των *έχθρων* (308-309). Οι δύο ηρωίδες είναι παράτολμες<sup>356</sup> και διακρίνονται από εσωτερική ελευθερία, αγέρωχο και άκαμπτο φρόνημα. Είναι, όπως οι σοφόκλειοι τραγικοί ήρωες εν γένει, *μονούμενοι, ἄφιλοι, φρενὸς οἰοβῶται*.<sup>357</sup> Η πείσμων Αντιγόνη πρέπει να υπερασπιστεί μόνη (71-72) το αδελφικό και θρησκευτικό της καθήκον, το *φιλητέον* (524),<sup>358</sup> και η συνεπής Ηλέκτρα πρέπει να αναλάβει μόνη της (1019) την πράξη της εκδίκησης που δεν τόλμησε νωρίτερα (1023), το *δραστήον / ἔργον* (1019-1020).<sup>359</sup> Οι δύο ηρωίδες κατακρίνουν και απορρίπτουν ακόμη κάθε παρεμβατική προσπάθεια διδακτισμού<sup>360</sup> και δεν επιτρέπουν την αναθεώρηση των ηθικών αξιών και των αποφάσεών τους (*Αντιγ.* 95-96 / *Ηλ.* 330-331).

Η Αντιγόνη και η Ηλέκτρα χαρακτηρίζονται από υψηλή αίσθηση του καθήκοντος και ανιδιοτέλεια, αφού αγηφούν τις συνέπειες που θα απειλήσουν τη ζωή τους.<sup>361</sup> Η κόρη του Οιδίποδα καταφρονεί τον Κρέοντα (497) και η κόρη του Αγαμέμνονα τον Αίγισθο (387), αρνούμενες τη διαφυγή από τον κίνδυνο. Ο Σ επισημαίνει πως η φράση *ἀλλ' ἐξίκοιτο τοῦδ' ἔνεκα ἐν τάχει* (387), η οποία παραπέμπει στην έκφραση της Αντιγόνης *Τί δῆτα μέλλεις;* (499), φανερώνει πως *ἀρμόζει λίαν τὸ πρόσωπον Ἡλέκτρας τῇ Αντιγόνη*.<sup>362</sup> Οι δύο ηρωίδες τρέφουν την πεποίθηση πως η προσήλωση στο καθήκον τους θα επιφέρει *κέρδος* (*Αντιγ.* 462/*Ηλ.* 353). Η Αντιγόνη, αν τιμωρηθεί όπως ορίζει το βασιλικό διάταγμα, δεν θα διάγει έναν δυστυχημένο βίο και θα κείτεται στον Άδη μαζί με τους νεκρούς αγαπημένους της, ενώ η Ηλέκτρα πιστεύει πως με την ασταμάτητη οίμωγή της τιμά τον πατέρα της, ενοχλεί την Κλυταιμίστρα και τον Αίγισθο, ενώ στο ενδεχόμενο της τιμωρίας της θα λυτρωθεί από τη μίζερη ζωή της (393) στην οποία την καταδίκασαν οι *έχθροί* της, έχοντας πάρει όμως εκδίκηση για τον χαμό του πατέρα της (399).

Η Ηλέκτρα αποδεικνύεται *εὐγενῆς γυνή* (257), όπως και η Αντιγόνη (38), αφού αναλαμβάνουν το υπέρτατο καθήκον της υπεράσπισης του *οἴκου* τους. Η *εὐσεβοῦς*'

---

<sup>356</sup> Knox (1966) 23.

<sup>357</sup> Reinhardt (1979) 2.

<sup>358</sup> Τα ρηματικά επίθετα σε -τέος, -τέα, -τέον είναι συνήθη στον λόγο των σοφόκλειων ηρώων και δηλώνουν την επιμονή τους, βλ. Schein (1998) 293.

<sup>359</sup> Kamerbeek (1974) ad 1019-1020.

<sup>360</sup> Knox (1966) 15.

<sup>361</sup> Ο Σ επισημαίνει *τὴν εὐτολίμian ὡς καὶ ἐν Αντιγόνη*, βλ. Papageorgius (1888) ad 1019.

<sup>362</sup> Papageorgius (1888) ad 387.

(924) κόρη του Οιδίποδα τιμά τον *φίλον*, τον νεκρό αδελφό της, και η Ηλέκτρα καθίσταται συμβοηθός στην τιμωρία των *έχθρων* του *οίκου* της, αφού δεν χάθηκε από εκείνη η *αίδώς* (249) και η *εὐσέβεια* (250). Ο θρήνος της για τον νεκρό πατέρα της και ο πόθος της εκδίκησης των δολοφόνων του επιβεβαιώνουν πως διαπνέεται από αρχές (257-260). Η Αντιγόνη δεν προδίδει την αδελφική αγάπη (46) και η Ηλέκτρα δεν φανερώνεται *κενή* (403) ανεχόμενη την επονείδιστη στάση της μητέρας της, η οποία *έγγελῶσσα* (277) προσβάλλει τον νεκρό και τα τέκνα του.

Η κόρη του Οιδίποδα διακατέχεται από την πεποίθηση πως εγγενές γνώρισμά της είναι να μοιράζεται την αγάπη, αλλά τα λόγια και οι πράξεις της αποδείχνουν πως είναι δέσμια της διπολικής αντίθεσης *φιλίας* και *ἔχθρας*,<sup>363</sup> συμπεριφορά που επιδεικνύει και η κόρη του Αγαμέμνονα. Η Αντιγόνη θεωρεί τη στάση του Κρέοντα και της Ισμήνης ηθικώς κατακριτέα (453-455, 76-77) και τους κατατάσσει στους *έχθρους*, αν και είναι οι πλησιέστεροι συγγενείς της. Η πίστη και η αγάπη στους εξ αίματος συγγενείς είναι πρωτεύουσας σημασίας και για την Ηλέκτρα, όπως αποτυπώνεται και μέσω της επαναλαμβανόμενης χρήσης του προθέματος *φίλ-*, συχνά στον υπερθετικό βαθμό (395).<sup>364</sup> Η ηρωίδα, ωστόσο, αποδέχεται πως είναι μνησικάκη, αφού σκέφτεται να πράξει κακά (309). Καταριέται με αδυσώπητο μίσος τη μητέρα της Κλυταιμῆστρα αποκαλώντας την τον μεγαλύτερο εχθρό της (261-262) και χαρακτηρίζει *κακή* (367) την αδελφή της Χρυσόθεμη που αρκείται στη νοσηρή πραγματικότητα του *πατρώου δώματος* και δεν υπακούει στα κελεύσματά της για την τιμωρία των *έχθρων* του.

Το πάθος των δύο ηρωίδων εκπορεύεται από την αίσθηση πως τόσο οι ίδιες όσο και τα αγαπημένα μέλη της οικογένειάς τους ατιμάζονται και περιφρονούνται, εγκαταλείπονται από τους ανθρώπους και τους θεούς.<sup>365</sup> Η Αντιγόνη εκφράζει την απaréσκειά της στα λόγια και στα έργα του Κρέοντα (499-500). Δεν προσδοκά την άμβλυνση του χάσματος μεταξύ εκείνης και του *έχθρου* της.<sup>366</sup> Είναι θλιμμένη για τον Πολυνείκη που στερείται τις πρέπουσες νεκρικές τιμές και για το ότι *οὐδείς φίλων στενάζει* (882) για τη δυσοίωνη μοίρα της, αν και υπήρξε ευσεβής (943). Η Ηλέκτρα είναι αγανακτισμένη λόγω του φόνου του Αγαμέμνονα και της έλλειψης της παρουσίας των *τεκέων* (187). Νιώθει εγκαταλελειμμένη από τους δικούς της που

<sup>363</sup> Winnington-Ingram (1999) 195.

<sup>364</sup> Blundell (1989) 155 και σημ. 30.

<sup>365</sup> Adams (1957) 20 · Knox (1966) 29, 33.

<sup>366</sup> Etxabe (2013) 171.

έχουν απομείνει στη ζωή, *ἄφιλος* (819), αφού η Χρυσόθεμη δεν της συμπαραστέκεται και η μητέρα της την αγνοεί. Αρνείται πεισματικά να επιστρέψει στον *οἶκον* της και απομακρύνεται αποφασισμένη να θρηνεῖ *πρὸς πύλην* (818).

Οι ηρωίδες του Σοφοκλή όμως δεν απαρνούνται τα χαρακτηριστικά της γυναικείας ιδιοσυγκρασίας τους.<sup>367</sup> Η Αντιγόνη είναι αφοσιωμένη στα νεκρά μέλη του *οἴκου* της, στους νεκρούς αγαπημένους της (89), και *τρέφει* (897) την ελπίδα, ὅρος που υποδηλώνει τον μητρικό ρόλο μέσα στον *οἶκον*,<sup>368</sup> πώς θα τους απαντήσει. Η Ηλέκτρα διακατέχεται από την υπερηφάνεια της κόρης της οποίας ο *οἶκος* έχει ταπεινωθεί αλλά και από τη γυναικεία περιφρόνηση προς τον Αίγισθο, τον ομόκλινο της μητέρας της και τον αδύναμο άνδρα που μάχεται με την αρωγή μιας γυναίκας (302).<sup>369</sup> Οι δύο ηρωίδες δείχνουν ακόμη να αμιλλώνται αναφορικά με τα φιλόστοργα αισθήματα προς τους αδελφούς τους. Η αγάπη της Αντιγόνης για τον Πολυνείκη, όταν αντικρίζει τη σορό του απογυμνωμένη από τη σκόνη με την οποία τον είχε σκεπάσει, είναι ανυπόκριτη και αίρεται στο ύψος της μητρικής, όπως και η αγάπη της Ηλέκτρας για τον Ορέστη, όταν η ηρωίδα κρατά στα χέρια της την υποτιθέμενη τέφρα του. Είναι οι δύο κόρες τις οποίες ο τραγικός ποιητής προσομοιάζει με θηλυκό πουλί που θρηνεῖ σπαρακτικά, όταν βρίσκει τη φωλιά αποστερημένη από τα μικρά του (*Αντιγ.* 423-425 / *Ηλ.* 107-109),<sup>370</sup> αποδίδοντας με ενάργεια το *ἴδιον* της γυναικείας φύσης, την αφοσίωση της γυναίκας στους *οἰκείους* της.<sup>371</sup>

---

<sup>367</sup> Post (1912) 73-74, 79 · Willner (1982) 68.

<sup>368</sup> Segal (1981) 193.

<sup>369</sup> Linforth (1963) 118-119.

<sup>370</sup> Ο Σοφοκλής πιθανόν αξιοποιεί τις αντίστοιχες ιλιαδικές παρομοιώσεις (Ομ. *Ιλ.* 2.310-315, 9.323-324).

<sup>371</sup> Όταν η γυναίκα υπερβαίνει το οριοθετημένο για το φύλο της περιβάλλον, αιτία είναι η πρόθεσή της να υπερασπιστεί τον *οἶκον* της, ο οποίος απειλείται από ενέργειες των ανδρών στον δημόσιο χώρο, βλ. Humphreys (1983) 62.

## 6.2. Η ἀμήχανος Ισμήνη και η ἄτολμος Χρυσόθεμη

Ο Σοφοκλής αντιπαραβάλλει τους σπουδαίους χαρακτήρες με ελάχιστον προσωπικότητες, τεχνική που ανάγεται στον Όμηρο, οι οποίες όμως έχουν τη δική τους ατομικότητα που εμπεριέχει μιαν ιδιαίτερη ποιότητα.<sup>372</sup> Χωρίς την Αντιγόνη η Ισμήνη, η οποία φέρεται να δίνει το όνομά της στον ποταμό της Θήβας Ισμηνό,<sup>373</sup> παραπέμποντας στη σκέψη πως είναι αυτόχθον και πλήρως ενταγμένη στη θηβαϊκή κοινωνία,<sup>374</sup> θα φαινόταν ασήμαντη και τανάπαλιν,<sup>375</sup> όπως και η Ηλέκτρα δίχως τη Χρυσόθεμη,<sup>376</sup> το όνομα της οποίας σημαίνει η *φωτεινή*, η *χρυσή*.<sup>377</sup>

Η Ισμήνη στη συνάντησή της με την αδελφή της *ἐκτὸς αὐλείων πυλῶν* (18) περιορίζεται στην τυπική προσφώνηση *Ἀντιγόνη* (11) και δεν ανταποδίδει λόγια που ενέχουν συναισθηματισμό. Είναι συγκλονισμένη από τη διπλή απώλεια που έλαβε χώρα μέσα σε μία ημέρα (14), την αλληλοεξόντωση των αδελφών τους Πολυνείκη και Ετεοκλή, και συγχυσμένη καθώς αντιλαμβάνεται με καθυστέρηση την ταραχή της ηρωίδας (20). Φανερώνεται εσωστρεφής και αγνοεί τα γεγονότα που συντελέστηκαν τη νύχτα που προηγήθηκε (16) και σχετίζονται με την τύχη των *φίλων* (11), των δικών της ανθρώπων.

Η Χρυσόθεμη αντιμετωπίζει με στωικότητα τα παρελθόντα και παρόντα *οἰκεῖα κακά* παρακινώντας την αδελφή της Ηλέκτρα να σιγάσει το εκδικητικό της μένος και να μην οδύρεται μάταια (330-331). Πενθεί συνετά την πατρική απώλεια και είναι συγκαταβατική με τους *ἐχθρούς* του *οἴκου* της, καθώς συμβιώνει στο βασιλικό *δῶμα* με την Κλυταιμίστρα και τον Αίγισθο, τους δολοφόνους του πατέρα της (361-362), και δεν αντιστέκεται στην επιθυμία της μητέρας της να προσφέρει *χοάς* (406) στον πατρικό τύμβο.

Η Ισμήνη και η Χρυσόθεμη είναι ειλικρινείς προς τις αδελφές τους και ομολογούν την αδυναμία της φύσης τους που δρα ως κατασταλτικός παράγοντας για την προάσπιση των *φίλων* τους. Η Ισμήνη παραβάλλοντας τη διαταγή του Κρέοντα

<sup>372</sup> Webster (1996) 108 · Adams (1957) 22.

<sup>373</sup> Shillington (1968) 139 · Schmid & Stählin (1959) 346.

<sup>374</sup> Griffith (2001) 132 σημ. 40.

<sup>375</sup> Post (1912) 79, 108 · Lukács (1962) 108 · Oudemans & Lardinois (1987) 176.

<sup>376</sup> Ο Σ επισημαίνει πως *ἐπίτηδες τοῖς ἀγρίοις ἤθεσι ἀντιπαρατάττουσι πρᾶα καθάπερ νῦν τῇ Ἡλέκτρᾳ Χρυσόθεμιν συνέξενεν καὶ τῇ Ἀντιγόνη τὴν Ἰσμήνην ἔνεκα τοῦ διαποικίλλειν ταῖς ἀντιρρήσεσι τὰ δράματα*, βλ. Papageorgius (1888) ad 328.

<sup>377</sup> Steiner (2001) 232.



με την απόφαση της Αντιγόνης δεν αμφισβητεί την ιερότητα της προθέσεως της αδελφής της (99). Γεννήθηκε όμως *ἀμήχανος* (79) και ζητά τη συγχώρηση των χθόνιων θεών (65), αφού ασεβεί απέναντι στο αδελφικό και θρησκευτικό της καθήκον, αλλά και την κατανόηση της Αντιγόνης στην οποία δεν προσφέρει την έμπρακτη συμπαράστασή της. Η Χρυσόθεμη δικαιώνει την απόφαση της Ηλέκτρας (338-339) αλλά, άτολμη καθώς είναι, αδυνατεί να υπερβεί το αίσθημα της αυτοσυντήρησης (470-471, 1005-1008) και να αναλάβει ενεργό εμπλοκή στο σχέδιο εξόντωσης των *ἐχθρῶν* του *οἴκου* της. Αναγνωρίζει πως η μητέρα της *ἔκταν'* (408) τον πατέρα της και δηλώνει χωρίς περιστροφές πως η ανοχή της απέναντι στην Κλυταιμίστρα και στον Αίγισθο δεν σημαίνει αποδοχή και συγχώρηση των ηθικών ανοσιουργημάτων τους (333-334).

Η προτροπή της Ισμήνης προς την Αντιγόνη για επίδειξη σωφροσύνης (90), όπως και της Χρυσόθεμης προς την Ηλέκτρα (394, 1055-1057), δεν είναι προσχηματική. Είναι ο τρόπος σκέψης τους που τον έχουν μετουσιώσει σε στάση ζωής, ακόμη κι όταν πληγώνονται από τις ίδιες τις αδελφές τους (*Αντιγ.* 550 / *Ηλ.* 1028). Δέχονται με εγκαρτέρηση την ειρωνική τους συμπεριφορά και επιδεικνύουν ανεξικακία (*Αντιγ.* 554 / *Ηλ.* 372-375, 1034), αφού αναντίλεκτα τις αγαπούν.<sup>378</sup> Φέρονται στοργικά (*Αντιγ.* 82 / *Ηλ.* 1036) και απεύχονται την ερήμωση της γενιάς τους (*Αντιγ.* 548 / *Ηλ.* 1009-1010). Προειδοποιούν τις αδελφές τους (*Αντιγ.* 47 / *Ηλ.* 379-382) για τον *ἄτυχον μόρον*, αν προκαλέσουν τη *μάνητα* των *ἐχθρῶν*, και προθυμοποιούνται ακόμη να αποκρύψουν την εναντίωσή τους, ώστε να μην απειληθεί η ζωή τους (*Αντιγ.* 84-85 / *Ηλ.* 1011-1012).

Η αποτίμηση των κοινών γνωρισμάτων της Ισμήνης και της Χρυσόθεμης αναφορικά με το *ἦθος* που επιδεικνύουν προς τους *φίλους* και τους *ἐχθρούς* δεν αντιφάσκει με τις επισημάνσεις της Easterling πως ο ποιητής επινοεί διακριτές προσωπικότητες, παρόλο που μπορεί να επιτελούν τον ίδιο λειτουργικό ρόλο, και αποφεύγει τη στατικότητα.<sup>379</sup> Η Ισμήνη φανερόνεται περισσότερο αφοσιωμένη στην Αντιγόνη απ' ότι η Χρυσόθεμη προς την Ηλέκτρα.<sup>380</sup> Η ευαισθησία που εξέλιπε στη συγκρατημένη προσφώνησή της (11) εκφράζεται με τη διεκδίκηση συμμετοχής στην ταφή του Πολυνείκη, ώστε να αναλάβει εξίσου *τοῦργον* (536) με την αγαπημένη της αδελφή και να τύχουν κοινής μοίρας, για να μην είναι αναγκασμένη να ζει χωρίς την

---

<sup>378</sup> Shillington (1968) 141.

<sup>379</sup> Easterling (1977) 124, 126.

<sup>380</sup> Kirkwood (1996) 139 · Winnington-Ingram (1999) 334 σημ. 80.

παρουσία της (548). Η Ισμήνη, αν και ορρωδεί εξαιτίας της βλοσυρότητας του Κρέοντα και της αυστηρότητας του διατάγματός του (47) και επικαλείται τη σημαντικότητα του έλλογου συλλογισμού (92), οικειώνεται την πράξη της Αντιγόνης αναφορικά με τον ενταφιασμό του Πολυνείκη (536-537) και οδηγείται σε πράξη *πάθους*.<sup>381</sup>

Από τη Χρυσόθεμη απουσιάζει όμως η υπέρβαση. Η οικειότητα στη σχέση της με την Ηλέκτρα περιορίζεται στη συγγένεια εξ αίματος.<sup>382</sup> Αν και εκδηλώνει την ασυγκράτητη χαρμωσύνη της για την επιστροφή στη γενέθλια γη, καθώς εικάζει, του τιμωρού Ορέστη (72), δεν διατηρεί την ίδια αυθορμησία ερχόμενη αντιμέτωπη με το ηθικό καθήκον της υπεράσπισης του πατρικού *οίκου* που την καλεί η αδελφή της να αναλάβει. Όταν βεβαιώνεται από την παραπλανημένη Ηλέκτρα πως ο Ορέστης, κατά τα ιστορούμενα του Παιδαγωγού, δεν ζει (924-925), και καλείται να τιμωρήσει τον Αίγισθο μαζί με την αδελφή της, η Χρυσόθεμη απέχει από το παρακινδυνευμένο εγχείρημα (1009-1011) και τηρεί στάση παθητικότητας.

---

<sup>381</sup> Blundell (1989) 139.

Ο Linforth επισημαίνει πως η Ισμήνη αγαπά την αδελφή της, αλλά και εξαρτάται από αυτή. Απειλείται να χάσει το στήριγμά της και να μείνει αβοήθητη. Είναι το ενδεχόμενο που συνάμα με την πραγματική στοργή της για την Αντιγόνη την οδήγησε στη μεταστροφή της, βλ. Linforth (1961) 207.

<sup>382</sup> Panoussis (2002) 112.

### 6.3. Ο άγαθός Κρέοντας και η άμητωρ Κλυταιμίστρα

Ο Κρέοντας, κύριο όνομα προερχόμενο από τον επικό όρο *κρείων*,<sup>383</sup> που σημαίνει άρχοντας, κυρίαρχος, και η Κλυταιμίστρα, η διαβόητη μνηστή ή δολοπλόκος,<sup>384</sup> καταχρώνται την εξουσία των *φίλων*. Ο Κρέοντας αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της Θήβας μετά την αλληλοεξόντωση του Ετεοκλή και του Πολυνείκη λόγω της συγγενειάς του με τη φύτρα του Οιδίποδα, όπως υποστηρίζει στις αρτιγενείς απαιτήσεις του (170-174), ενώ η Κλυταιμίστρα ηγεμονεύει στις Μυκήνες, αφού υπήρξε, κατά την κρίση της, το όργανο της θείας Δίκης που εξάγνισε την άδικη θυσία της κόρης της Ιφιγένειας φονεύοντας τον σύζυγό της και νόμιμο βασιλιά Αγαμέμνονα (528- 532).

Στον νου του Θηβαίου ηγεμόνα η οικογένεια υπόκειται σε στρέβλωση. Ο Κρέοντας αδυνατεί να συνειδητοποιήσει τους ιερούς δεσμούς των μελών της και συμπεριφέρεται σαν να διοικεί μια μικρότερη ομάδα ανθρώπων που ανήκει σε ένα ευρύτερο σύνολο, την πόλη.<sup>385</sup> Η αυταρχικότητά του αναδεικνύεται σε σημαντική παράμετρο του προσδιορισμού της ταυτότητάς του απέναντι στους *οίκειους* του. Κρίνει αυθαίρετα την τύχη των νεκρών συγγενών του, αν και ανήκουν πλέον στο χθόνιο βασίλειο. Φέρεται με ασέβεια στον Πολυνείκη, τον *έχθρον* που πολιόρκησε τη γενέθλια γη (198-206), αλλά φανερώνεται ευσεβής απέναντι στον Ετεοκλή, τον *φίλον* που την υπερασπίστηκε (194-197).

Ο Θηβαίος ηγεμόνας εχθρεύεται τα μέλη του *οίκου* του που διαφωνούν με τις απόψεις του και τα αντιμετωπίζει με αναληγσία. Η αυστηρά πατριαρχικού τύπου διακυβέρνηση του *οίκου* του προβάλλεται μέσω της επαναλαμβανόμενης χρήσης της προσωπικής αντωνυμίας πρώτου προσώπου (484, 498, 571, 655). Στερεί από την Αντιγόνη, η οποία είναι η *όμαιμονεστέρα* (486), η κόρη της *άδελφής* (486) του, το δικαίωμα της απόδοσης των νεκρικών τιμών στον Πολυνείκη (449). Δεν κατανοεί αργότερα τη θλίψη της Ισμήνης, η οποία αγωνιά για την τύχη της αδελφής της που έχει συλληφθεί (491-492), και απειλεί τον γιο του πως θα θανατώσει την Αντιγόνη ενώπιόν του (760-761), αδιαφορώντας για τη μοναδικότητα των συναισθημάτων που τρέφει για την ηρώίδα.

---

<sup>383</sup> LSJ s.v.

<sup>384</sup> Fraenkel (1962) ad 84 · Willink (1986) ad 20-21.

<sup>385</sup> Jebb (1900) xxxvii.

Η εγωπαθής και ανηλεής Κλυταιμήστρα (523, 533, 549-550, 622, 643) έρχεται σε σύγκρουση με τον μητρικό ρόλο της διαρρηγνύοντας τις σχέσεις των μελών του *οίκου* της. Εμφανίζεται εκδικητική προς την κόρη της Ηλέκτρα που την αντιμάχεται, αφού επιτρέπει την ταπείνωσή της από τον Αίγισθο, απαιτεί τη συμμόρφωσή της (519-520) και την απειλεί (626-627). Η μακρόχρονη απουσία του Ορέστη από τον πατρικό *οίκον* δεν της γεννά την προσμονή της επανόδου του. Δείχνει φοβισμένη στο ενδεχόμενο της επιστροφής του (781-782) και χαιρέκακη στο άκουσμα του απατηλού θανάτου του, αφού η απαλλαγή από τον επίδοξο τιμωρό της σηματοδοτεί τη σωτηρία της (783-784).

Ο Κρέοντας και η Κλυταιμήστρα φέρονται με καχυποψία, υποτιμούν τους δικούς τους ανθρώπους και προβαίνουν σε ανάρμοστους χαρακτηρισμούς. Ο Θηβαίος ηγέτης αναγνωρίζει πολιτικό κίνητρο στην εναντίωση της Αντιγόνης, η οποία, κατά την κρίση του, υπονομεύει την εξουσία του και διασαλεύει την ευρυθμία της πόλης παραβαίνοντας τη διαταγή του. Της απαγορεύει να εκφράζεται ελεύθερα (525), την αποκαλεί εκ φύσεως ανόητη (562), δούλη (479) και *μῦσος* (760). Προσομοιάζει<sup>386</sup> την ηρωίδα με τον *ἐγκρατέστατον / σίδηρον* (474-475) και τους *θυμουμένους / ἴππους* (477-478), αφού απαξιώνει την απειλή του (497) και δεν κάμπτεται, και την Ισμήνη με *ἔχιδν'* (531) θεωρώντας την συνεργό της αδελφής της. Υποτιμά τις ηθικές αρχές και τον ηρωισμό της Αντιγόνης διατάζοντας τους ακολούθους του να την απομακρύνουν δεμένη για το ενδεχόμενο απόπειρας απόδρασής της (578-581). Διακατέχεται ακόμη από την πεποίθηση πως ο Αίμονας, τον οποίον χαρακτηρίζει *μιαρὸν ἦθος καὶ γυναικὸς ὕστερον* (746), τον απειλεί, γι' αυτό παρακούει τον παραινετικό του λόγο για την επικινδυνότητα της αδιαλλαξίας του (705-709).

Οι διαπεραστικές κραυγές της Ηλέκτρας, που εκφράζουν τον πόνο της για την πατρική απώλεια και την καταφρόνια που βιώνει στον πατρικό *οίκον* (94-95, 190-192), εκλαμβάνονται από τη μικρόψυχη Κλυταιμήστρα ως ανυπόστατες κατηγορίες (520) και *πρόσχημ'* (525) προκειμένου να αμαυρώσει την υπόληψή της. Η βασίλισσα των Μυκηνών ενοχλείται από την *κακὴν* (606), *στόμαργον* (607) και *άναιδείας πλέαν*

---

<sup>386</sup> Ο Σοφοκλής μετέρχεται το κατεξοχὴν *ποιητικὸν* (Αριστ. *Ρητ.* 3.4. 1406<sup>b</sup> 25) μέσω της παρομοίωσης αποσκοπώντας μέσω συγκεκριμένου λεκτικού ύφους να αποδώσει το *ἦθος* του ομιλούντος προσώπου (Αριστ. *Ρητ.* 3. 7. 1408<sup>a</sup> 31).

(607) κόρη της. Φέρεται ως *μήτηρ ἀμήτωρ* (1154),<sup>387</sup> αφού δέεται στον *Λύκειον ἄνακτα* την τιμωρία των *οἰκείων* της (645-647), προτάσσοντας την ευημερία εκείνης, του Αίγισθου και των *εὐνοων* τέκνων της (652-653).

Ο Κρέοντας και η Κλυταιμίστρα παίρνουν απερίσκεπτα μοιραίες αποφάσεις για τους *οἰκείους* τους, προκαλούν τη δυστυχία τους και αποδεικνύονται οι ηθικοί ή φυσικοί αυτουργοί του θανάτου τους. Η αυθαίρετη διαταγή του άρχοντα της Θήβας είναι η γενεσιουργός αιτία της απειθαρχίας της ηρωίδας, η οποία υπερασπιζόμενη το αδελφικό της καθήκον τελικά αυτοχειριάζεται (1221-1222). Ο θάνατος της ηρωίδας συμπαρασύρει και τον μνηστήρα της Αίμονα (1240), ο οποίος είχε προειδοποιήσει τον Κρέοντα (751), αλλά εκείνος αδιαφόρησε, αφού τον θεωρούσε *έχθρόν* του. Ο Κρέοντας καταλήγει, συνεπώς, να αποκαλείται παιδοκτόνος (1305). Τον επαίσχυντο χαρακτηρισμό τον αποδίδει η σύζυγός του, η Ευρυδίκη, αφού, κατά την κρίση της, είναι ο πατέρας που οδήγησε τους *φίλους*, τους στενότερους συγγενείς, στον θάνατο, τους γιους του Αίμονα και Μεγαρέα (1303-1304, 1312-1313). Έλαβε όμως την τιμωρία των θεών, αφού δεν σεβάστηκε την *συγγένειαν και ὁμογνίων θεῶν κοινωνίαν πᾶσαν ταύτοῦ φύσιν αἵματος ἔχουσαν*.<sup>388</sup>

Η επιπόλαιη και *τλήμων* (275) Κλυταιμίστρα οδηγήθηκε στη σύναψη ενός άνομου ερωτικού δεσμού με τον Αίγισθο και στη δολοφονία του συζύγου της (97-99). Αναλαμβάνει τον ρόλο της κατηγορού και αντιστρέφει το μεμπτόν της πράξης της. Ο Αγαμέμνονας δεν είναι ο αξιοθρήνητος πατέρας αλλά ο *πανώλης* (544). Η Κλυταιμίστρα παραμένει αμετανόητη, αν και είναι υπαίτια πολλών *οἰκείων κακῶν*, της συζυγοκτονίας (526), του εκπατρισμού του Ορέστη (296-297) και της ταπεινωτικής διαβίωσης της Ηλέκτρας στο βασιλικό ανάκτορο (1196).

Χάριν, ωστόσο, της ολοκληρωτικής εποπτείας των προσωπικοτήτων του Κρέοντα και της Κλυταιμίστρας απαιτείται να επισημανθεί το χαρακτηριστικό γνώρισμα που διαγράφει το *ἦθος* τους αντιθετικά αναφορικά με τη στάση τους προς τους *φίλους*. Ο Κρέοντας διδάσκεται τελικά πως εσφαλμένα προσέγγισε τη *φιλία* με

---

<sup>387</sup> Η Ευρυδίκη σε αντίστιξη με την Κλυταιμίστρα είναι η *παμμήτωρ* (1282). Ο Σ δίνει τον ορισμό *ή κατά πάντα μήτηρ* και διευκρινίζει πως ο εξάγγελος *έμφαντικῶς δὲ εἶπεν ὅτι καὶ μέχρι θανάτου μήτηρ ἐδείχθη μὴ ἐλομένη ζῆν μετὰ τὸν τοῦ παιδὸς θάνατον*, βλ. Parageorgius (1888) ad 1282.

Η Ευρυδίκη έκλινε *πρὸς δμωαῖσι* (1189) στο άκουσμα του *οἰκείου κακοῦ* (1187), του χαμού του Αίμονα, ενώ η Κλυταιμίστρα δεν έκρυψε την αγαλλίασή της από την είδηση του θανάτου του Ορέστη.

<sup>388</sup> Πλάτ. *Νόμ.* 5.729c.

την ψυχρή λογική και όχι με συναισθηματισμό.<sup>389</sup> Θρηνώντας τον χαμό του Αίμονα και της Ευρυδίκης καταρρίπτει τον ισχυρισμό της Αντιγόνης πως σύζυγος και τέκνα δεν είναι αναντικατάστατα<sup>390</sup> και διαπιστώνει πως υπήρξε *δείλαιος* (1272). Ο *άνολβος* (1026) Θηβαίος ταγός κατακυριεύεται από την απόγνωση, όταν συνειδητοποιεί πως η *αύθαδία* (1028) του υπήρξε η αιτία των *δεινών του οίκου* του.<sup>391</sup> Από μισαλλόδοξος και άφρων μεταβάλλεται σε έναν λιπόψυχο<sup>392</sup> και δύσθυμο άνδρα. Είναι ο *τάλας* (1295) που θρηνεί την απώλεια των δικών του ανθρώπων, αφού μετέτρεψε τον *οίκον* του σε *Άιδου λιμένα* (1284).<sup>393</sup>

Η Κλυταιμήστρα όμως είναι υστερόβουλη και κακοήθης. Διεκδικεί τη διατήρηση της ευζωίας της και της δεσποτικής συγκυβέρνησής της με τον Αίγισθο και επιβουλεύεται την Ηλέκτρα και τον Ορέστη που την εχθρεύονται (650-654). Είναι ηθικά διεφθαρμένη και δεν αντιλαμβάνεται την προειδοποίηση των θεών, την οποία συνειδητοποιούν ο Χορός και η κόρη της. Η Μυκηναία βασίλισσα αναγνωρίζει την αμφισημία των *δισσών όνειρων* (645), αλλά διακατέχεται από την πεποίθηση πως φανερώνοντας στον ήλιο *τούναρ* (425) απομακρύνει τον ενδεχόμενο απειλητικό του χαρακτήρα προς εκείνη (424-425).<sup>394</sup> Διατρανώνει ακόμη τη σύμπραξή της στην αποτρόπαια θανάτωση του Αγαμέμνονα (526-527) και δεν κατατρώχεται από τύψεις για τις ανίερές πράξεις της. Την ύστατη ώρα ανακαλεί τη μητρική της ιδιότητα (1410). Δεν ζητά τη συγχώρηση του Ορέστη αλλά τη λύπηση, προκειμένου να εξασφαλίσει τη σωτηρία της. Παραμένει άτεγκτη με τους *οίκειους* της που απειλούν την ευτυχία της (795) και καταδικάζει την εχθρική τους παρουσία στον βασιλικό *οίκον* (1404-1405).

---

<sup>389</sup> Blundell (1989) 145.

<sup>390</sup> Blundell (1989) 134, 142.

<sup>391</sup> Για τον ποιητή οι νόμοι των ανθρώπων θα πρέπει να συμμορφώνονται με τους νόμους των θεών, ειδάλλως η καταστροφή είναι η εύλογη απόρροια της ασέβειας, βλ. Bowra (1944) 101.

<sup>392</sup> Η λιποψυχία του Κρέοντα χαρακτηρίζεται ως μοναδική περίπτωση στη σοφόκλεια σκηνή, βλ. Knox (1966) 75.

<sup>393</sup> Oudemans & Lardinois (1987) 195.

<sup>394</sup> Bowra (1944) 224-225.

## 7. Συμπεράσματα

Ο Σοφοκλής μεταστρέφει το ενδιαφέρον στην παρουσία των γυναικών με αυθύπαρκτη προσωπικότητα και παρρησία λόγου, όταν υπερασπίζονται τον *οἶκον* τους. Συνθέτει την *Αντιγόνη* και την *Ηλέκτρα* με επίκεντρο τις δύο ομώνυμες ηρωίδες σε αντίστιξη προς το επικό υπόβαθρό τους και τις προμνημονευμένες εκδοχές του γενεαλογικού μύθου του Οιδίποδα και του Αγαμέμνονα. Η Αντιγόνη και η Ηλέκτρα, διαπνεόμενες από ανώτερες αρχές, όπως και οι ήρωες του Ομήρου,<sup>395</sup> και από τον ηθικό κώδικα της αρχαϊκής εποχής που εδράζεται στη διπολική αντίθεση *φιλία* και *ἔχθρα*, μένουν αφοσιωμένες στους συγγενείς εξ αίματος, και δη στους *θανόντας οἰκείους*, και πολεμούν εκείνους που δεν αντιλαμβάνονται τη σημαντικότητα του οικογενειακού δεσμού.

Παρά τη χρονική απόσταση που χωρίζει την *Αντιγόνη* από την *Ηλέκτρα* η μετασχηματιστική δράση του χρόνου αδρανοποιείται, καθώς συνεχίζει να προβληματίζει η αξία του σεβασμού στον θεσμό της οικογένειας.<sup>396</sup> Τα δύο έργα είναι διάστικτα από όρους που μαρτυρούν την εξ *αἵματος φύσιν* (Ηλ. 1125) των τραγικών προσώπων.<sup>397</sup> Ο *οἶκος* με τους *φίλους* του παραμένει η μονάδα της κοινωνίας που απαιτεί την πιο ισχυρή αφοσίωση.<sup>398</sup> Την προσήλωσή όμως των τραγικών ηρωίδων στους νεκρούς *προσήκοντες* επιχειρούν να περιστείλουν *οἰκείοι* είτε λόγω ειλικρινούς ενδιαφέροντος, προκειμένου να προστατεύσουν τη ζωή τους, είτε λόγω ενδιάθετης τάσης επικυριαρχίας και απαξίωσης του συγγενικού δεσμού.

---

<sup>395</sup> Αριστ. *Ποιητ.* 5.1449<sup>b</sup> 9-10.

Η Easterling παρατηρεί πως ο Σοφοκλής μπορεί να έχει ως ιδεολογικό υπόβαθρο την ηρωική συμπεριφορά των επικών προτύπων, δημιουργεί όμως τους δικούς του ήρωες, βλ. Easterling (1984) 1.

<sup>396</sup> Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*ΗΝ* 8.12.1162a 17-19), ο οποίος χρησιμοποιεί τον όρο *οἰκία*, η οικογένεια είναι προγενέστερη και θεμελιωδέστερη της πόλης.

<sup>397</sup> *Ὁ πατήρ* (*Αντιγ.*49/*Ηλ.*400), *ἡ μήτηρ* (*Αντιγ.*53/*Ηλ.*97), *ἡ τίκτουσα* (*Ηλ.*342), *ἡ τεκοῦσα* (*Ηλ.*470), *οἱ γονεῖς* (*Αντιγ.*641/*Ηλ.*241), *τὸ τέκνον* (*Αντιγ.*568/*Ηλ.*1410), *ὁ υἱός* (*Αντιγ.*571), *ὁ παῖς* (*Αντιγ.*193), *ἡ θυγάτηρ* (*Ηλ.*592), *ἡ παῖς* (*Αντιγ.*472), *τὰ ἐκ σπλάγχχνων* (*Αντιγ.*1066), *ὁ ἀδελφός* (*Αντιγ.*46/*Ηλ.*118), *ὁ κασίγνητος* (*Αντιγ.*869-870/*Ηλ.*317), *ὁ, ἡ ὄμαιμος* (*Αντιγ.*512/*Ηλ.*325), *ὁ, ἡ ζύναιμος* (*Αντιγ.* 488, 659), *ὁ ἀτάδελφος* (*Αντιγ.*1), *οἱ ὁμόσπλαγχνοι* (*Αντιγ.*511), *οἱ κοινότοκοι* (*Ηλ.*858), *ἡ ἀδελφή* (*Αντιγ.*486/*Ηλ.*461), *ἡ κασιγνήτη* (*Αντιγ.*49/*Ηλ.*329) είναι *τὰ ἐγγενῆ φύσει* (*Αντιγ.*659) *οἱ οἰκείοι* (*Αντιγ.*661) που διάκεινται ευμενώς ή δυσμενώς ο ένας απέναντι στον άλλον και προασπίζονται τὸν *οἶκον* (*Αντιγ.*531/*Ηλ.*93), τὸν *δόμον* (*Αντιγ.*651/*Ηλ.*40) ή εχθρεύονται τὸ *πατρῶον δῶμα* (*Ηλ.*69), τὸν *πατρῶον οἶκον* (*Ηλ.*978), τὴν *πατρῶαν ἐστίαν* (*Ηλ.*881), βλ. Knox (1983) 8.

<sup>398</sup> Adkins (2010) 140.

Οι ηθικές υποχρεώσεις προς τα νεκρά μέλη του *οἴκου* των Λαβδακιδών και των Πελοπιδών έρχονται σε αντίθεση με τις οικογενειακές απαιτήσεις του παρόντος.<sup>399</sup> Η Αντιγόνη αντιτάσσεται στον Κρέοντα που κρίνει τη *φιλία* με πολιτικά κριτήρια, ενώ για την ηρωίδα *φίλος* είναι ο εξ αίματος συγγενής<sup>400</sup> που δεν προδίδει τους κανόνες και τον κώδικα ηθικής που επιτάσσει η ευγενής καταγωγή. Η κόρη του Οιδίποδα ανηφά τη διακήρυξη του κραταιού ηγεμόνα που επιδιώκει να φανεί *δίκαιος* (662) στους συμπολίτες του απαγορεύοντας την ταφή του Πολυνείκη, του ιερόσυλου και πατριδοκάπηλου, κατά την κρίση του, του φίλτατου αδελφού, κατά την πεποιθήσή της. Η θανάτωση της Ιφιγένειας και του Αγαμέμνονα έχει δημιουργήσει στον *οἶκον* των Ατρείδων επίσης δύο εμπόλεμα μέτωπα *φίλων* που αντιβαίνουν την αρχή της οικογενειακής αλληλεγγύης.<sup>401</sup> Η Ηλέκτρα τρέφει αδυσώπητο μίσος για την Κλυταιμίστρα και τον Αίγισθο λόγω της ειδεχθούς δολοφονίας του φίλτατου πατέρα της, του Αγαμέμνονα, του *κακοῦ* ανδρός (546), κατά τη Μυκηναία βασίλισσα.

Οι ηρωίδες καταλογίζουν ευθύνες στους *έν οἴκῳ ἐχθρούς*, τον Κρέοντα, την Κλυταιμίστρα και τον Αίγισθο, για την ατίμωση των μελών του *οἴκου* τους, αλλά και επιμερίζουν υποχρεώσεις στους *φίλους* με τους οποίους συγκατοικούν, την Ισμήνη και τη Χρυσόθεμη, προκειμένου να τις καταστήσουν κοινωνούς των προθέσεών τους. Η Αντιγόνη και η Ηλέκτρα αποτείνονται προς τις αδελφές τους προσδοκώντας την ανταπόκρισή τους αναφορικά με τις ειλημμένες αποφάσεις τους, τον ενταφιασμό του Πολυνείκη και την τιμωρία της Κλυταιμίστρας και του Αίγισθου. Εκείνες όμως παρουσιάζονται σημαντικά διαφοροποιημένες. Αν και ο Πολυνείκης είναι ο *φίλος* (99), ο συγγενής εξ αίματος, και η Αντιγόνη η *κασιγνήτη* (544), όπως ο Αγαμέμνονας είναι ο αδικοσκοτωμένος *πατήρ* (400) και η Ηλέκτρα η *κασιγνήτη* (329), η Ισμήνη και η Χρυσόθεμη πενθούν με αυτοσυγκράτηση και συμμερίζονται μόνον *λόγω* την ανωτερότητα των πράξεων των αδελφών τους. Η Ισμήνη δεν εκφράζει ευθαρσώς την εχθρότητά της απέναντι στον Κρέοντα, ενώ η Χρυσόθεμη εκδηλώνει φοβισμένη, και μόνον φραστικά, την αποστροφή της προς τους *ἐχθρούς* του *οἴκου* της.

Άρρηκτα συνυφασμένες, ωστόσο, με την πρόθεση των ηρωίδων είναι και οι αντιδράσεις *οἰκείων* που τις κατανοούν, όπως ο Αίμονας, ο γιος του Κρέοντα και μνηστήρας της Αντιγόνης, και ο Ορέστης, γιος του Αγαμέμνονα και αγαπημένος

---

<sup>399</sup> Sorum (1982) 207.

<sup>400</sup> Lardinois (2012) 61.

<sup>401</sup> Blundell (1989) 151.



αδελφός της Ηλέκτρας. Μένοντας η Αντιγόνη αμετακίνητη στην απόφασή της προκαλεί την απουσία της πρέπουσας βαρύτητας από μέρους του Κρέοντα στον δεσμό της συγγένειας, γεγονός που αποτελεί το υπόβαθρο της μεταγενέστερης αντιπαλότητάς του με τον Αίμονα. Ο νέος εξαναγκάζεται να θεωρήσει *έχθρόν* τον πατέρα του και να τον απειλήσει, αφού ελλοχεύει ο κίνδυνος να στερηθεί την *άζια χρυσῆς τιμῆς* (699) μνηστή του λόγω της ισχυρογνωμοσύνης και ασέβειάς του. Ο Ορέστης δρα παρακινημένος από τη θεϊκή επιταγή αλλά και βασιζόμενος στον δεσμό της συγγένειας. Θανατώνει την Κλυταιμίστρα και τον Αίγισθο, τους *έχθρούς* που ατίμασαν τον *οἶκον* του, αλλά και υποχρέωσαν την Ηλέκτρα να υπόκειται σε ταπεινώσεις.

Η καταληκτική τύχη των τραγικών προσώπων είναι ανάλογη των φιλικών ή εχθρικών συναισθημάτων τους προς τους *οἰκείους* τους και του σεβασμού που επέδειξαν προς τον *οἶκον* τους. Η *μέτοικος* (852, 868) Αντιγόνη και η *ἔποικος ἀναζία* (189) Ηλέκτρα δικαιώνονται από την πτώση των καταπιεστών τους.<sup>402</sup> Ο Θηβαίος ηγέτης υποχρεώνεται να παραδώσει τον νεκρό Πολυνείκη, ο οποίος κείτονταν στους αγρούς (1197-1198), στην *οἰκείαν χθόνα* (1203), όπου ανήκε,<sup>403</sup> να διατάξει την απελευθέρωση της Αντιγόνης (1111-1112) και να αναγνωρίσει *τοὺς καθεστῶτας νόμους* (1113). Η Κλυταιμίστρα και ο Αίγισθος θανατώνονται εντός του ανακτόρου, όπου διαπράχθηκε ο φόνος του Αγαμέμνονα.

Η αυτοθυσία της Αντιγόνης είναι η πιο τραγική και η τελειότερη.<sup>404</sup> Πεθαίνει, όπως επιθυμούσε (76, 897-899),<sup>405</sup> και ενώνεται στον Άδη με τους εξ αίματος *φίλους*, συντροφευμένη από τον μέλλοντα σύζυγό της με τον οποίον θα αποκτούσε μία νέα οικογένεια.<sup>406</sup> Η Ηλέκτρα μετά την εγκατάλειψή της από τη Χρυσόθεμη δέχεται *αναπάντεχα* την παρουσία ενός αληθινού *φίλου*, του αδελφού της Ορέστη. Ο γιος του Αγαμέμνονα παρακινημένος από την απολλώνεια πρόρρηση, πεπεισμένος για την εμπάθεια της μητέρας του και συγκλονισμένος από τα δεινοπαθήματα της Ηλέκτρας καθίσταται ο *τιμωρός* (811) των δυναστών του *οἴκου* του. Μπορεί να μην

---

<sup>402</sup> Post (1939) 188.

<sup>403</sup> Segal (1981) 173.

<sup>404</sup> Sheppard (1947) 75-76.

<sup>405</sup> Else (1976) 100-101.

<sup>406</sup> Neuburg (1990) 74.

εκδηλώνεται η αναμενόμενη χαρά από την ευδόωση του σχεδίου εκδίκησης (1300, 1364-1366),<sup>407</sup> το *πατρῶον δῶμα* όμως της Ηλέκτρας ελευθερώνεται (1508-1510).

Η Ισμήνη και η Χρυσόθεμη επιστρέφουν στον ασφαλή για εκείνες χώρο, στον *οἶκον* τους, αφού έχουν δεχθεί την αποδοκιμασία των αδελφών τους. Ο Αίμονας ενστερνίζεται τις ηθικές αρχές της Αντιγόνης και την ακολουθεί στον Κάτω Κόσμο, προκαλώντας ανείπωτο πόνο στον πατέρα του που δεν τον σεβάστηκε, ενώ ο Ορέστης αποδεικνύει έμπρακτα τις αξίες με τις οποίες γαλουχήθηκε αναφορικά με την τιμή του πατρικού *οἴκου*.

Ο Σοφοκλής δραματοποιώντας τη *φιλία* παριστά τους τραγικούς ήρωες *οἴους δεῖ*.<sup>408</sup> Η Αντιγόνη και η Ηλέκτρα ταυτίζουν την αφοσίωσή τους προς τους *φίλους* με το καθήκον τους να τους υπερασπιστούν και πραγματώνουν τον σκοπό τους μένοντας ανυποχώρητες και αυστηρά προσηλωμένες. Έρχονται σε οριστική ρήξη με τις αδελφές τους που δεν τιμούν τη *φιλία ἔργῳ* και οδηγούνται στην εσωστρέφεια που επιτείνει την τραγικότητά τους. Η Αντιγόνη τιμά χωρίς τη βοήθεια της Ισμήνης τον νεκρό Πολυνείκη και η Ηλέκτρα αντιστέκεται μόνη στον χρόνο που τραχύνει την εκδικητικότητά της και τη διδάσκει πώς να αντιμάχεται.<sup>409</sup> Το αγέρωχο πνεύμα των ηρωίδων λυγίζει όμως και εκδηλώνεται η γυναικεία τρυφερότητα ενώπιον της θέας της ατιμασμένης σορού του Πολυνείκη και της υποτιθέμενης τέφρας του Ορέστη, ενώ απέναντι στους *ἐχθρούς* τους μένουν σταθερά πείσμονες και απτόητες, χωρίς διάθεση υποχωρητικότητας και συγχώρησης. Ο Κρέοντας και η Κλυταιμίστρα με τους *φίλους*, εκείνους που δεν αντιφρονούν και δεν αντιφωνούν, είναι ανεκτικοί αλλά άτεγκτοι με τους *ἐχθρούς* τους, ενώ η Ισμήνη και η Χρυσόθεμη υπομένουν την αυταρχικότητα των *ἐχθρῶν* και εκφράζουν συγκρατημένα την αγάπη τους προς τους *φίλους*.

Η πίστη της Αντιγόνης και της Ηλέκτρας στους νεκρούς αγαπημένους προκαθόρισε την άφευκτη αντιπαλότητα με τα συγγενικά τους πρόσωπα που αποφάσισαν να τους ατιμάσουν. Μέσω των λόγων και των πράξεων επανακαθορίστηκαν οι οικογενειακές σχέσεις καθώς διαπιστώθηκε πως στον *οἶκον*

---

<sup>407</sup> Blundell (1989) 177.

Ο Πλάτωνας θεωρεί πως καμιά τιμωρία δεν επαρκεί για μια τέτοια ανίερη πράξη, ακόμη και αν ο δολοφόνος έχει δράσει υπό την επήρεια βίαιων συναισθημάτων, αφού η μητέρα του υπήρξε η πηγή της ζωής του, βλ. Πλ. *Νόμ.* 9.872 e.

<sup>408</sup> Αριστ. *Ποιητ.* 24. 1460<sup>b</sup> 34.

<sup>409</sup> Whitman (1971) 170.

του Οιδίποδα και του Αγαμέμνονα συγκατοικούν *φίλοι* και *έχθροί*. Η αναγνώριση *εἰς φίλιαν* προκάλεσε τον *ἔλεον*, ενώ η αναγνώριση *εἰς ἔχθραν* τον *φόβον*.<sup>410</sup> Ο Κρέοντας, αν και θα έπρεπε να είναι *φίλος*, αποδείχτηκε ο μεγαλύτερος *έχθρός* της Αντιγόνης, προκαλώντας το αίσθημα του *έλεου* λόγω της δυσχερούς θέσης στην οποία βρέθηκε η ηρωίδα αλλά και το αίσθημα του φόβου για την τύχη της λόγω της επαπειλούμενης θανάτωσής της.<sup>411</sup>

Η εχθρότητα μεταξύ *φίλων* είναι αμοιβαία στην περίπτωση της Κλυταιμίστρας και της Ηλέκτρας. Γεννάται ο *ἔλεος* για τα δεινά που υφίσταται η ηρωίδα και ο *φόβος* από την απειλή της τιμωρίας της από τη μητέρα και τον σύνευνό της Αίγισθο. Η Ηλέκτρα ολοφύρεται κρατώντας την υποτιθέμενη τεφροδόχο του Ορέστη και κυριεύεται από άφατη χαρά, όταν αναγνωρίζει τον αληθινό *φίλον* που επέστρεψε, για να τιμωρήσει τους *έχθρους* του *οἴκου* τους, εγείροντας τον *ἔλεον* λόγω της δοκιμαζόμενης συναισθηματικής της κατάστασης αλλά και τον *φόβον* μήπως η ετοιμοπόλεμη Κλυταιμίστρα (1243-1244) ανατρέψει το σχέδιο εκδίκησης. Η *σύνθεσις τῶν πραγμάτων*, η *μιμητική φοβερῶν καὶ ἔλεινῶν*, είναι, κατά την αριστοτελική θεώρηση, η *σύνθεσις της καλλίστης τραγωδίας*.<sup>412</sup> Συνεπώς, όπως αναφέρεται και στο επίγραμμα του Διοσκορίδη, *εἴτε σοι Ἀντιγόνην εἶπεῖν φίλον, οὐκ ἂν ἀμάρτοις, / εἴτε καὶ Ἥλέκτραν· ἀμφοτέραι γὰρ ἄκρον*.<sup>413</sup>

---

<sup>410</sup> Αριστ. *Ποιητ.* 11.1452<sup>a</sup> 29-31 · Else (1963) 350-351.

<sup>411</sup> Τσιτσιρίδης (2010) 41.

<sup>412</sup> Αριστ. *Ποιητ.* 13.1452<sup>b</sup> 30-33 .

<sup>413</sup> Gow & Page (1965) 1597.

## 8. Βιβλιογραφία

### Εκδόσεις – Υπομνήματα – Αρχαία Σχόλια

- Allen, T.W. (1908), *Odysseae*, τ. III, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.
- Allen, T.W. (1908), *Odysseae*, τ. IV, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.
- Brown, A. (1987), *Sophocles Antigone*. Edited with Translation and Notes by Andrew Brown, Warminster.
- Burnet, I. (1900), *Platonis Opera. Euthydemus, Protagoras, Gorgias, Meno*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit by I. Burnet, τ. III, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.
- Burnet, I. (1902), *Platonis Res publica*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit by I. Burnet, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.
- Burnet, I. (1907), *Platonis Opera. Tetralogia IX: Minos, Leges, Epinomis, Epistulae, Definitiones, Spuria*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit by I. Burnet, τ. V, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.
- Bywater, L. (1894), *Aristotelis Ethica Nicomachea*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit by L. Bywater, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.
- Davies, M. (1988), *Epicorum Graecorum Fragmenta*, Göttingen.
- Diggle, J. (1981), *Euripidis Fabulae. Supplices, Electra, Hercules, Troades, Iphigenia in Tauris, Ion*, τ. II, Oxford.
- Else, G.F. (1963), *Aristotle's Poetics. The Argument*, 2<sup>η</sup> εκδ., Cambridge, Massachusetts.
- Finglass, P.J. (2007), *Sophocles Electra*. Edited with Introduction and Commentary by P. J. Finglass, Cambridge.
- Fraenkel, E. (1962), *Aeschylus Agamemnon*. Edited with a Commentary by Eduard Fraenkel, τ. II, Oxford.
- Griffith, M. (1999), *Sophocles Antigone*, 1<sup>η</sup> έκδ., Cambridge.
- Grube, G. M. A. (1995), *Ο Αριστοτέλης για την ποίηση και το ύφος*, μτφρ. Γ. Δ. Χρυσάφης, Αθήνα.
- Gow, A.S.F. & Page, D.L. (1965), *The Greek Anthology. Hellenistic Epigrams*, τ. I & II, Cambridge.
- Hercheri, R. (1866), *Claudii Aeliani. De Animalium Natura Libri XVII. Varia Historia Epistolae Fragmenta*, τ. II, Lipsiae.
- Hicks, R.D. (1925), *Diogenes Laertius. Lives of Eminent Philosophers with an English translation by R.D.Hicks*, 1<sup>η</sup> έκδ., Cambridge, Massachusetts.

Irigoin, J. (1958), *Sophocle*, τ. II, texte établi par Alphonse Dain et traduit par Paul Mazon, Paris.

Irigoin, J. (1989), *Sophocle*, τ. I, texte établi par Alphonse Dain et traduit par Paul Mazon, Paris.

Jebb, R. C. (1894), *Sophocles. The Plays and Fragments, The Electra*, Cambridge.

Jebb, R.C. (1900), *Sophocles. The Plays and Fragments, The Antigone*, 3<sup>η</sup> έκδ., Cambridge.

Jones, H.S. (1942), *Thucydidis Historiae*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit by Henricus Stuart Jones. Apparatum criticum correxit et auxit by Johannes Enoch Powell, τ. I, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.

Kamerbeek, J.C. (1974), *The Plays of Sophocles. The Electra*, Leiden.

Kamerbeek, J.C. (1978), *The Plays of Sophocles. The Antigone*, Leiden.

Kenyon, F.G. (1920), *Aristotelis Atheniensium Respublica*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit by F. G. Kenyon, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.

Lloyd-Jones, H. & Wilson, N.G. (1990a), *Sophoclis Fabulae*, Oxford.

Lloyd-Jones, H. & Wilson, N.G. (1990b), *Sophoclea. Studies on the text of Sophocles*, Oxford.

Lloyd-Jones, H. & Wilson, N.G. (1997), *Sophocles. Second Thoughts*, Göttingen.

Lucas, D.W. (1968), *Aristotle Poetics*. Introduction, Commentary and Appendixes by D. W. Lucas, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.

March, J. (2001), *Sophocles Electra*. Edited with Introduction, Translation and Commentary by Jenny March, Warminster.

Marchant, E.C. (1900), *Xenophontis Opera Omnia. Historia Graeca*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit by E.C. Marchant, τ. I, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.

Marchant, E.C. (1901), *Xenophontis Opera Omnia. Commentarii, Oeconomicus, Convivium, Apologia Socratis*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit by E.C. Marchant, τ. II, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.

Mastrorade D.J. (1994), *Euripides Phoenissae*. Edited with Introduction and Commentary by Donald. J. Mastrorade, 1<sup>η</sup> έκδ., Cambridge.

Merkelbach, R. & West, M.L. (1967), *Fragmenta Hesiodae*, Oxford.

Monro, D.B. & Allen, T.W. (1902), *Iliadis*, τ. I, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.

Monro, D.B. & Allen, T.W. (1902), *Iliadis*, τ. II, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.

Papageorgius, P.N. (1888), *Scholia in Sophoclis Tragoedias Vetera*, Leipzig.

Page, D. (1972), *Aeschylus Septem Quae Supersunt Tragoedias*, Oxford.

Page, T.E., Capps, E., Rouse, W.H.D., Post, L.A., Warmington, E.H. (1939), *Plutarch's Moralia with an English translation by W.C. Helmbold*, τ. VI, 1<sup>η</sup> έκδ., Cambridge, Massachusetts.

Radt, S. L. (1977), *Tragicorum graecorum fragmenta*, τ. 4: *Sophocles*, 1<sup>η</sup> έκδ., Göttingen.

Ross, W.D. (1957), *Aristotelis Politica*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit by W.D. Ross, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.

Ross, W.D. (1959), *Aristotelis Ars Rhetorica*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit by W.D. Ross, 1<sup>η</sup> έκδ., Oxford.

Schwartz, E. (1887), *Scholia in Euripidem. Scholia in Hecubam, Orestem, Phoenissas*, τ. I, Berolini.

Severyns, A. (1963), *Recherches sur la Chrestomathie de Proclus*, τ. IV, Paris.

Spiro, F. (1959), *Pausaniae Graeciae Description*, τ. III, Stuttgart.

Turyn, A. (1952), *Pindari Carmina cum fragmentis*, Oxford.

Wagner, R. (1965), *Mythographi Graeci. Apollodori Bibliotheca*, τ. I, Stutgardiae.

Willink, C.W. (1986), *Euripides Orestes with Introduction and Commentary by C. W. Willink*, Oxford.

## Λεξικά

Ebeling, H. (1963), *Lexicon Homericum*, τ. II, Hildesheim.

Ellendt, F. (1986), *Lexicon Sophocleum*. Editio altera emendata curavit Hermann Genthe, Hildesheim, Zürich, New York.

Hammond, N.G.L. & Scullard, H.H. (1973), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford.

Liddell, H.G. & Scott, R. (1996), *A Greek-English Lexicon with a revised supplement. Revised and augmented throughout by Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie and with the cooperation of many scholars*, Oxford.

## Μελέτες – Άρθρα

Adams, S.M. (1957), *Sophocles the Playwright*, Toronto.

- Adkins, A.W.H. (2010), *Ηθικές Αξίες και Πολιτική Συμπεριφορά στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Ι.Ν. Περυσινάκης, Αθήνα.
- Alexiou, M. (2008), *Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση*, επιμ. αναθεώρησης, μτφρ. Δημήτρης Ν. Γιατρομανωλάκης, Παναγιώτης Α. Ροϊλός, Αθήνα.
- Belfiore, E.S. (2000), *Murder Among Friends. Violation of Philia in Greek Tragedy*, Oxford.
- Benveniste, E. (1973), *Indo-European Language and Society*. Summaries, Table and Index by Jean Lallot. Translated by Elizabeth Palmer, London.
- Βιντιάλ Νακέ, Π. (2002), *Ο Κόσμος του Ομήρου*, μτφρ. Αναστασία Κεφαλά, Αθήνα.
- Blok, J.H. (2001), «Virtual Voices: Toward a Choreography of Women's Speech in Classical Athens» in A. Lardinois & L. McClure (eds.), *Making Silence Speak. Women's Voices in Greek Literature and Society*, Princeton, 95-116.
- Blundell, M.W. (1989), *Helping Friends and Harming Enemies. A Study in Sophocles and Greek Ethics*, 1<sup>η</sup> έκδ., Cambridge.
- Blundell, S. (1995), *Women in Ancient Greece*, Cambridge, Massachusetts.
- Bowra, C.M. (1944), *Sophoclean Tragedy*, Oxford.
- Budelmann, F. (2000), *The Language of Sophocles. Communalism, Communication and Involvement*, 1<sup>η</sup> έκδ., Cambridge.
- Connor, W.R. (1971), *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Princeton.
- De Romilly, J. (1997), *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, μτφρ. Μίνα Καρδαμίτσα-Ψυχογιού, θεώρηση Νικόλαος Κ. Πετρόπουλος, 2<sup>η</sup> έκδ., Αθήνα.
- Dirlmeier, F. (1931), *ΦΙΛΟΣ UND ΦΙΛΙΑ im vorhellenistischen Griechentum*, München.
- Dodds, E.R. (1973), *The Greeks and the Irrational*, 8<sup>η</sup> έκδ., Berkeley, Los Angeles, London.
- Dover, K.J. (1974), *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*, Oxford.
- Earp, F.R. (1929), *The Way of the Greeks*, London.
- Easterling, P.E. (1977), «Character in Sophocles», *Greece & Rome* 24, 121-129.
- Easterling, P.E. (1984), «The Tragic Homer», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 31, 1-8.
- Easterling, P.E. (1997), «Form and Performance» in P.E. Easterling (ed.), *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, Cambridge, 151-177.

- Ehrenberg, V. (1951), *The People of Aristophanes. A Sociology of Old Attic Comedy*, 2<sup>η</sup> έκδ., Oxford.
- Ehrenberg, V. (1954), *Sophocles and Pericles*, Oxford.
- Else, G.F. (1976), *The Madness of Antigone*, Heidelberg.
- Etxabe, J. (2009), «Antigone's Nomos», *Animus* 13, 60-73.
- Etxabe, J. (2013), *The Experience of Tragic Judgment*, Abingdon & New York.
- Foley, H.P. (2001), *Female Acts in Greek Tragedy*, Princeton.
- Foley, H.P. (2003), «Antigone as Moral Agent» in M.S. Silk (ed.), *Tragedy and the Tragic. Greek Theatre and Beyond*, Oxford, 49-73.
- Fraisse, J.C. (1974), *Philia. La notion d' amitié dans la philosophie antique*, Paris.
- Garner, R. (1990), *From Homer to Tragedy. The Art of Allusion in Greek Poetry*, 1<sup>η</sup> έκδ., London and New York.
- Gill, C. (1990), «The Character-Personality Distinction» in Christopher Pelling (ed.), *Characterization and Individuality in Greek Literature*, Oxford, 1-31.
- Goheen, R. F. (1951), *The Imagery of Sophocles' Antigone. A Study of Poetic Language and Structure*, Princeton.
- Goldhill, S. (1986), *Reading Greek Tragedy*, Cambridge.
- Goldhill, S. (1997), «The Audience of Athenian Tragedy» in P.E. Easterling (ed.), *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, Cambridge, 54-68.
- Goldhill, S. (2006), «Antigone and the Politics of Sisterhood» in Vanda Zajko and Miriam Leonard (eds.), *Laughing with Medusa. Classical Myth and Feminist Thought*, Oxford, 141-161.
- Goldhill, S. (2012), *Sophocles and the Language of Tragedy*, New York.
- Griffin, J. (1999), «Sophocles and the Democratic City» in J. Griffin (ed.), *Sophocles Revisited. Essays Presented to Sir Hugh Lloyd-Jones*, Oxford, 73-94.
- Griffith, M. (2001), «Antigone and Her Sister(s): Embodying Women in Greek Tragedy» in A. Lardinois & L. McClure (eds.), *Making Silence Speak. Women's Voices in Greek Literature and Society*, Princeton, 117-136.
- Griffith, M. (2005), «The Subject of Desire in Sophocles' Antigone» in Victoria Pedrick and Steven M. Oberhelman (eds.), *The Soul of Tragedy. Essays on Athenian Drama*, 91-135.
- Hall, E. (1997), «The Sociology of Athenian Tragedy» in P.E. Easterling (ed.), *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, Cambridge, 93-126.



- Harris, E. M. (2006), *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens. Essays on Law, Society, and Politics*, 1<sup>η</sup> έκδ., Cambridge.
- Harris, E. M. (2012), «Sophocles and Athenian Law» in Kirk Ormand (ed.), *A Companion to Sophocles*, West Sussex, 287-300.
- Heath, M. (1987), *The Poetics of Greek Tragedy*, 1<sup>η</sup> έκδ., London.
- Heath, M. (1996), *Aristotle Poetics*, London.
- Humphreys, S.C. (1983), *The Family, Women and Death. Comparative Studies*, 1<sup>η</sup> έκδ., London.
- Hutchinson, G.O. (1999), «Sophocles and Time» in J. Griffin (ed.), *Sophocles Revisited. Essays Presented to Sir Hugh Lloyd-Jones*, Oxford, 47-72.
- Jaeger, W. (1968), *Παιδεία. Η μόρφωσις του Έλληνος ανθρώπου*, μτφρ. Γεώργιος Π. Βέρροιος, Πρόλογος Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος, τ. Α', 4<sup>η</sup> έκδ., Αθήνα.
- Jones, J. (1962), *On Aristotle and Greek Tragedy*, London.
- Kirkwood, G.M. (1996), *A Study of Sophoclean Drama with a New Preface and Enlarged Bibliographical Note*, 2<sup>η</sup> έκδ., Ithaca and London.
- Kitto, H.D.F. (1964), *Form and Meaning in Drama. A Study of Six Greek Plays and of Hamlet*, 2<sup>η</sup> έκδ., London.
- Konstan, D. (1996), «Greek Friendship», *The American Journal of Philology* 117, 71-94.
- Konstan, D. (1997), *Friendship in the Classical World*, Cambridge.
- Knox, B. M. W. (1966), *The Heroic Temper. Studies in Sophoclean Tragedy*, 2<sup>η</sup> έκδ., Berkeley and Los Angeles.
- Knox, B. M. W. (1983), «Sophocles and the *Polis*» in J. de Romilly (ed.), *Sophocle. Entretiens sur l' antiquité classique* 29, 1-37.
- Kurtz, D.C. & Boardman, J. (1971), *Greek Burial Customs*, London.
- Lacey, W.K. (1968), *The Family in Classical Greece*, London.
- Lardinois, A. (2012), «Antigone» in Kirk Ormand (ed.), *A Companion to Sophocles*, West Sussex, 55-68.
- Lesky A. (1972), *Die Tragische Dichtung der Hellenen*, 3<sup>η</sup> έκδ., Göttingen.
- Letters, F.J.H. (1953), *The Life and Work of Sophocles*, 1<sup>η</sup> έκδ., London and New York.
- Linforth, I.M. (1963), «Electra's Day in the Tragedy of Sophocles», *University of California Publications in Classical Philology* 19, 89-126.

Linforth, I.M. (1961), «Antigone and Creon», *University of California Publications in Classical Philology* 15, 183-260.

Loraux, N. (1987), *Tragic Ways of Killing a Woman*. Translated by Anthony Forster, Cambridge, Massachusetts and London.

Lukács, G. (1962), *The Historical Novel*. Translated from the German by Hannah and Stanley Mitchell, 1<sup>η</sup> έκδ., London.

MacDowell, D.M. (2015), *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων*, 6<sup>η</sup> έκδ., Αθήνα.

March, J.R. (1987), *The Creative Poet. Studies on the Treatment of Myths in Greek Poetry*, London.

McClure, L. (2012), «Staging Mothers in Sophocles' *Electra* and *Oedipus the King*» in Kirk Ormand (ed.), *A Companion to Sophocles*, West Sussex, 367-380.

Meier, C. (1997), *Η Πολιτική Τέχνη της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας*, μτφρ. Φλώρα Μανακίδου, επιμ. Μαρία Ιατρού, Αθήνα.

Miller, H.W. (1946), «Ο ΦΙΛΟΜΗΡΟΣ ΣΟΦΟΚΛΗΣ and Eustathius», *Classical Philology* 41, 99-102.

Müller, G. (1967), *Sophokles Antigone*, Heidelberg.

Musurillo, H. (1967), *The Light and the Darkness. Studies in the Dramatic Poetry of Sophocles*, Leiden.

Neuburg, M. (1990), «How like a Woman: Antigone's 'Inconsistency'», *The Classical Quarterly* 40, 54-76.

Nooter, S.H. (2012), «Poetic Speakers in Sophocles» in Kirk Ormand (ed.), *A Companion to Sophocles*, West Sussex, 204-219.

Osborne, R. (2012), «Sophocles and Contemporary Politics» in Kirk Ormand (ed.), *A Companion to Sophocles*, West Sussex, 270-286.

Oudemans, TH.C.W & Lardinois, A.P.M.H. (1987), *Tragic Ambiguity. Anthropology, Philosophy and Sophocles' Antigone*, Leiden.

Panoussis, I. (2002), *Crainte et violence dans le théâtre de Sophocle*, Villeneuve d'Ascq.

Πανούσης, Ι.Α. (2017-2018), «Κλυταμήστρας δικαίωση(;) από την *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή στο ανεπίδοτο *Γράμμα* του Ιάκωβου Καμπανέλλη», *Παρουσία Α'(ΚΑ')*, 247-268.

Parker, R. (1983), *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford.

- Pearson, L. (1962), *Popular Ethics in Ancient Greece*, Stanford, California.
- Pomeroy, S.B. (1975), *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves. Women in Classical Antiquity*, New York.
- Pomeroy, S.B. (1997), *Families in Classical and Hellenistic Greece. Representations and Realities*, Oxford.
- Post, C.R. (1912), «The Dramatic Art of Sophocles», *Harvard Studies in Classical Philology* 23, 71-127.
- Post, L.A. (1939), «The Moral Pattern in Homer», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 70, 158-190.
- Reinhardt, K. (1979), *Sophocles*. Translated by Hazel Harvey and David Harvey with an Introduction by Hugh Lloyd-Jones, Oxford.
- Roy, J. (1999), «'Polis' and 'Oikos' in Classical Athens», *Greece & Rome* 46, 1-18.
- Rutherford, R.B. (2012), *Greek Tragic Style. Form, Language and Interpretation*, Cambridge, New York.
- Scodel, R. (2012), «Sophocles' Biography» in Kirk Ormand (ed.), *A Companion to Sophocles*, West Sussex, 25-37.
- Schein, S.L. (1998), «Verbal Adjectives in Sophocles: Necessity and Morality», *Classical Philology* 93, 293-307.
- Schmid, W. & Stählin, O. (1959), *Geschichte der Griechischen Literatur*, München.
- Seaford, R. (2003), *Ανταπόδοση και Τελετουργία. Ο Όμηρος και η τραγωδία στην αναπτυσσόμενη πόλη-κράτος*, μτφρ. Βάιος Λιαπής, Αθήνα.
- Segal, C. (1981), *Tragedy and Civilization. An Interpretation of Sophocles*, Cambridge, Massachusetts and London.
- Segal, C. (1995), *Sophocles' Tragic World. Divinity, Nature, Society*, Cambridge, Massachusetts.
- Sheppard, J.T. (1947), *The Wisdom of Sophocles*, 1<sup>η</sup> έκδ., London.
- Shillington, D.F. (1968), «Sisters of Classical Legend», *Acta Classica* 11, 139-144.
- Sorum, C.E. (1982), «The Family in Sophocles' *Antigone* and *Electra*», *Classical World* 75, 201-211.
- Steiner, G. (2001), *Οι Αντιγόνες. Ο μύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, μτφρ. Βασίλης Μάστορης, Πάρις Μπουρλάκης, Αθήνα.
- Taplin, O. (2014), *Η Αρχαία Ελληνική Τραγωδία σε Σκηνική Παρουσίαση*, μτφρ., σχόλια, ελληνική βιβλιογραφία Βασίλης Δ. Ασημομύτης, 3<sup>η</sup> έκδ., Αθήνα.

- Τσιτσιρίδης, Σ. (2010), «Ο αριστοτελικός ορισμός της τραγωδίας», *Ελληνικά* 60, 25-61.
- Tyrrell, Wm.B. & Bennett, L.J. (2008-2009), «Sophocles's Enemy Sisters: Antigone and Ismene», *Journal of Violence, Mimesis, and Culture* 15/16, 1-18.
- Van Nortwick, T. (2018), *Late Sophocles. The Hero's Evolution in Electra, Philoctetes, and Oedipus at Colonus*, 4<sup>η</sup> έκδ., Ann Arbor.
- Vernant, J-P. (1991), *Mortals and Immortals. Collected Essays*, Princeton.
- Vickers, M. (2008), *Sophocles and Alcibiades. Athenian Politics in Ancient Greek Literature*, Ithaca.
- Webster, T.B.L. (1996), *Εισαγωγή στον Σοφοκλή*, μτφρ - επιμ. Ιωάννης Αχ. Μπάρμπας, Θεσσαλονίκη.
- West, M. (1999), «Ancestral Curses» in J. Griffin (ed.), *Sophocles Revisited. Essays Presented to Sir Hugh Lloyd-Jones*, Oxford, 31- 45.
- Whitman, C.H. (1971), *Sophocles. A Study of Heroic Humanism*, 3<sup>η</sup> έκδ., Cambridge, Massachusetts.
- Willink, C.W. (2010), *Collected Papers on Greek Tragedy*, Leiden.
- Willner, D. (1982), «The Oedipus Complex, Antigone, and Electra: The Woman as Hero and Victim», *American Anthropologist*, New Series 84, 58-78.
- Winnington-Ingram, R.P. (1999), *Σοφοκλής. Ερμηνευτική Προσέγγιση*, μτφρ. Νικόλαος Κ. Πετρόπουλος, Χρίστος Π. Φαράκλας, Αθήνα.
- Winnington-Ingram, R.P. (1983), «Sophocles and Women» in J. de Romilly (ed.), *Sophocle. Entretiens sur l' antiquité classique* 29, 233-257.
- Worman, N. (2012), «Cutting to the Bone: Recalcitrant Bodies in Sophocles» in Kirk Ormand (ed.), *A Companion to Sophocles*, West Sussex, 351-366.